

MAGYARORSZÁG
ALKOTMÁNYJOGI ÁTALAKULÁSA MODERN ÁLLAMMÁ.

— Második közlemény. —

A középkor, helyesebben a *keresztyén-germán állam-
eszmé* kora korántsem szűnik meg 1492-ben Amerika föl-
fedezésével, miként azt a hagyományos történelmi beosztás
tanítja, hanem lenyúlik az egész a francia forradalomig,
1789-ig, legalább az államtudományi kritika szempontjából.
Ebben az egész, tágabb értelemben vett «*középkor*»-ban a
rendi állam monarchikus tetőzet alatt Európaszerte a nemes-
ség és papság uralmát jelentette, természetesen a szónak
szelidültebb értelmében azóta, hogy a legisták tanai által
ösztönözve, a királyok az «*Augustusok*» hatalmi körére
vagyakozván, megtörték a Kopasz Károly óta dívott *hűbéri*
rendszer¹ és többé-kevésbé autokrátorilag uralkodtak. Neve-
zetes egy átalakulás volt ez, a melyben mindenütt, hol csak
az új irány diadalmaskodott, döntő szerep jutott annak elő-
készítésében a *városok* gazdasági erejének, művelődési fej-
lettebb voltának és politikai jelentőségének. A legjellegzőbb
példát nyújtják erre egyfelől *Franciaország*, másfelől meg
Dánia. Ott is, itt is a városok egyre növekvő hatalma segíti
a királyságot az abszolutizmus behozatalára. Másfelől Spanyolországban II. Fülöpnek csak azért sikerül tönkresilányítani az alkotmányosságot, mert már az egyesült Spanyolországon

csak árnyékát élvezték a városok azon politikai befolyásnak, a melyet hajdan az akkor még önálló királyságokban, különösen *Aragoniában* és *Castillában* alkotmányjog alapján gyakoroltak. Ki tudja, hova fejlődik a *Német* nemzeti római szent birodalomban, hova a Svéd királyságban az alkotmányosság, ha sem ott, sem itt nincs részök a városoknak. még pedig ugyancsak nyomatékos részök a nemzet tanácsában! Oly annyira szeretjük már emberöltők óta a magyar alkotmányosság fejlődését az angol alkotmányosság fejlődéséhez hasonlítani. Volt is e kettő közt nem egy rokonvonás, ez tagadhatatlan. De soha tátongóbb úrt, mint a minő a XVIII. század Magyarországot a városok politikai jogait illetőleg Angliától elválasztja. Angliában már I. Edward uralkodásának 23-ik évétől (1295.) fogva egyre gyarapodik a parlamenti képviselőre jogosult városok száma; VIII. Henrik trónraléptekor már 224 «citizen» és «burgess» ül a «Common»-ok házában, nem kevesebb, mint 111 város részéről, mint teljesen egyenrangú törvényhozó a grófságok követei mellett.¹ VI. Edward trónraléptekor csak öt város, helyesebben városka küldött még csak követeket az alsóházba Cornwallból; Erzsébet királynő halálakor már 21 cornwalli város és városka volt ott képviselve.² És ha nem is voltak a valóban nagy városok a népesség számarányához képest kellő mérvekben parlamentileg képviselve a jelentéktelen «borough»-okhoz képest le egész a Reform-Billig (1831.): tagadhatlan mégis, hogy a városi elem, mint a «knight»-okkal egyenjogú elem, folyton gyarapodott az alsóházban és nem is vesztette el soha e jogát csak egy pillanatra sem, sőt még csak csorba sem üttetett azon, futólagos természetű.

¹ L. Hallam: Constitut. History of England. Compl. Edition. London, Murray, 1870. p. 633—4. Hl. ö. Creasy és Stubb. valamint Gneist és Dicey műveivel ill. hh.

² Hallam: i. h. p. 635.

A Reform-Bill azután véget vetett ugyan a wrotten-borough-k túltengésének; másfelől azonban kellőleg részarányos képviselőlethez juttatta az ipar, kereskedelem, művészet, tudományosság gócpontjait, a nagy városokat.

Ámde mit látunk Magyarországon, az 1848-iki törvényhozás előtti rendi alkotmányosság idejében? Nem Angliához, de Lengyelországhoz hasonló állapotokat. Lengyelországon, a hol pedig Surowiecki szavai szerint¹ «régiebbek a városok magánál a lengyel történelemnél», 1539. és 1544-ben kiűzték az országgyűlésből az eddigi gyakorlat szerint ott megjelent városi követeket és csak 1768-ban eresztették be a birtokos városi polgárokat a tartományi gyűlésekre activ szavazati jog gyakorolhatására, de választhatók a tartománygyűlések által országgyűlési követekül, csakis a nemesek maradtak ezentúl is. A lengyel országgyűlésen nem volt helye a városi polgárságnak; ez utóbbinak összes politikai joga még 1768-on túl is arra szorítkozott, hogy a városi polgár, ha az illető kerületben fekvő birtokának jogcímén a tartománygyűlésbe bejuthatott, akkor az ő szavazatával is hozzájárulhatott egy vagy más nemesnek országgyűlési követé választásához;² és hogy trónüresedés, interregnum idején névleg ott szerepelhettek a felavatási okmányon a városok nevei is, a trónralépő királynak pedig (mint az 1632-iki «Pacta Conventa» mutatja) diszkrétokvetek a kezét megcsókolhatták. Csakis a francia forradalom viharzó szelétől meglegyintve adta vissza a lengyel királyság törvényhozása a városoknak az országgyűlési követküldés jogát az április 18-iki törvénnyel 1791-ben. E törvény

¹ L. Hüppe: Die Verfassung der Republik Polen p. 125—163. és 171. «Der Städter lebte wie ein Gast im fremden Hause geduldet und abhängig von der Grossmuth, oder vielmehr von der Laune des Wirthes.» (Surowiecki szavai, idézve Hüppénél: Verfassung der Republik Polen, p. 192.)

² L. Ugyanott.

rendelete szerint az összes szabad királyi városok²⁴ csoportba lőnek beosztva és minden egyes város-csoport 2—2 követet választott minden két évben az országgyűlésre. Itt az országgyűlésen azonban csak a pénzügyi kérdésekben és a városokat illető kérdésekben járulhattak hozzá a városok követői az ő szavazataikkal a határozathozatalhoz; a törvényhozás egyéb kérdéseiben csak úgynevezett «votum informativum» illette meg őket. Másfelől azonban megadatott ekkor (1791.) nekik még az a jog is, hogy meghatalmazottakat küldhessenek a minden két évben új választás alá kerülő országos — vagy mint a lengyelek nevezték — birodalmi rendőrügyi és kincstárügyi bizottságokba.¹ Így volt az a szerencsétlen Lengyelországon, hol pappá is csak nemesek fiai lehettek jó ideig, s a hol ha valamelyik nemes városi hivatalt fogadott el, vagy éppen iparral, kereskedelemmel foglalkozott, hát kiteszittatott a törvény rendelete szerint, a nemesek sorából.

Magyarországon nem sokkal állott kedvezőbbben a városok helyzete, tekintve azon megszégyenítőleg csekély jogkört, a mely nekik az országgyűlésen jutott. III. András alatt jelentékeny volt a városaink szerepe az országgyűlésen, habár távolról sem hasonlíthatni e szerepet az aragoniai meg castillai «Cortes»-eken szerepelt városokéhoz; Zsigmond királyunk újból lendített ezen irányban; nevezetesen 1405-iki kezdeményezése által, midőn a városok ügyeinek szabályozását s némely szabad mezővárosnak — «oppida» — szabad királyi rangra emelését tűzvéni ki az általa husvétkor Budán tartott országgyűlés egyik tárgyául, az e részben a meghívott szabad kir. városi és egyéb szabad (mező) városi követek jelenlétében és hozzájárulásával alkotott törvényczikkeket, a melyeket Pestmegye közönsége, mint az egész

¹ Hüppe: i. m. p. 108.

Magyarország minden lakosának és az egész országnak dicséretére, díszére, örök javára, hasznára, dicséretes előmenetelére, gyarapítására való törvényhozási actust honfíúi örömdiadallal üdvözöl vala, utólagos hozzájárulás végett a megyéknek megküldötte.¹

Még II. Ulászló alatt is van nyoma legalább nyolcz város politikai jelentőségének.

Másként alakulnak a viszonyok a mohácsi vész után. Egész 1608-ig nem találunk semmiféle tüzetesebb utalást a városok országgyűlési jogkörére vonatkozólag; az 1608. koronázás utáni I. törvényczikkben, miután a szöveg már fölsorolta az országgyűlésre meghívandó összes többi elemeket, a 10. §. így rendelkezik: «A mi a szabad városokat (már t. i. a II. Ulászló VII. Decretuma 3. cikkében² fölsoroltakat, t. i. Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Eperjes és Sopron) illeti, az országlakók méltóknak tartják azokat arra, hogy szabadalmaikban, valamint a karok és rendek sorában megtartassanak. és illőnek vélik (az országlakók),

¹ Hl. e. Ladányi Magyar királyság alkotmánytörténete I, p. 245—247. — Bartal: Commentar. III. 128., ettől az időponttól számítja azon szokás megállandóságát, hogy «a királyi városok is meghívásának az országgyűlésre, még pedig oly módon, hogy a városok közönsége a saját kebeléből 2—3 előkelőt küldjön teljhatalommal a főpapok, bárók és nemesek gyűlésébe». Szlemenics kétségbevonja (Magyar tud. társas. évkönyvei VI. 259. l.), hogy a városokat a törvényhozás joga gyakorlásában való részletetés végett hívta volna meg Zsigmond ezen országgyűlésre; de Ladányi az ellenkezőt mutatja ki i. h.

² L. 1514: VII. Decretum 3. Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Eperjes és Sopron külön, még pedig első sorban soroltnak föl a királyi jövedelmekről szóló e törvényczikkben, mintegy jelezni kívánván a törvény, hogy e szabad városok (Liberæ Civitates) országgyűlési jogosultságuknál fogva is kiváló kategóriába sorozandók. Ezen városok az 1514: 3. szerint: Sunt igitur octo in primis Civitates Liberae, videlicet: Buda, Pest, Cassovia, Posonium, Tyrnavia, Bártfa, Eperjes et Sopronium.

hogy azok (illető szabad városok) követői az országlakók közt ülésel és szavazattal birjanak.»¹ Nyomban rá azonban a 11. §. azt mondja, hogy a többi városok helyzetének szabályozását az országgyűlés későbbi törvényhozási actusok számára tartván föl, ezúttal e kérdés elintézését elhalasztja.² De ugyan erélyesen pattog a 12. §. is: «Tehát nehogy ő Felsője azután a fölsorolt Karokon és Rendeken kívül még másokat is meghívjon az országgyűlésre, ha csak azok nem hivatalos állású személyek!»³ Ezen «mások» alatt természetesen a többi városok értendők. Ennyire fáztak az 1608-iki Karok és Rendek az országgyűlésen levő városi elem szaporításától!

Nem is igen találunk egyhamar törvényhozási intézkedést az ellenkező irányban. Az 1613: XXXI. törvényczikk rendeli, hogy a «szabad városok»-ra vonatkozólag maradjanak épségben az ország intézményei, ősrégi gyakorlata és szokásai és az illető városok polgárzatának (civitas) kiváltságai (privilegia) is azon értelemben, a melyben folyton és tényleg gyakorlatban voltak.⁴

¹ 1608. post Coron. I. 10. : *Liberas Civitates (quae juxta Uladislai Regis Decret. 7. art. 3 ordine recensentur) quod concernit; ut eae quoque, in suis privilegiis, et numero Statuum et Ordinum conserventur; dignum judicant regnicolae, quarum nuntii, ut inter Regnicolas locum et vota habeant, dignum quoque censent Regnicolae.*

² 1608. post Coron. I. 11. : *Reliquarum Civitatum Liberarum quae ibi comprehensae non essent, status rejicitur ad emendationem Decretorum.*

³ 1608. post Coron. I. 12. : *Praeter hos itaque Status et Ordines ne Sua Majestas Regia (demptis illis, qui publicis Regni officiis fungantur, utpote Consiliarii Nobiles, Judices Regni Ordinarii, eorum Vices-gerentes, Proto-Notarii et Jurati Assessores Tabulae Suae Majestatis Regiae) ad Comitata Generalia adhibeat; eorumque vota, juxta antiquum usum et sessionem admittantur, decretum est.*

⁴ 1613: XXXI. : *Ultimatim ratione Liberarum Civitatum manent antiquae Regni Constitutiones, antiqui usus, et consuetudines, et ipsarum Civitatum Privilegia, in quarum continuo et reali usu fuerint.*

Az 1618: XXVII. t.-cz. szerint: «Szabad és bányavárosok, valamint a néhai magyar királyok által kiváltságolt városok összes szabadságaikban, kiváltságaikban, mentességekben és régi jogaikban és szokásaikban, nemkülönben a harminczadok, vámok s rakhelyekre nézve, a melyeknek gyakorlatában eddig voltak, megtartassanak.¹ Ugyanily értelemben rendelkezik az 1622: XXV., az 1625: XLIII., az 1630: XXI., XXXVIII.; az 1635: LIII., az 1638: XXXV. t.-cz., valamint az 1649. koronázás utáni XV. t.-cz. is, ez utóbbi különös nyomatékkal hangsúlyozván, hogy a szabad királyi városok az ő kiváltságaikban és szokásaikban csak annyiban tartassanak meg, a menyiben ezek sem a törvényekkel nem ellenkeznek, sem pedig a nemesi előjognak (nobilitari praerogativae) nem válnak sérelmére. Figyelmet érdemel ugyanezen törvénycikknek azon rendelkezése is,² hogy e városokban lakó érdemteljes és szabad egyének csakis az illető városok polgárzatának (civitatum) és a tanácsos urak ajánlatára emeltethessenek nemesi rangra az ország törvényeinek értelmében; másfelől, hogy az a gyanus nemességű és nagyon csekély

¹ 1618: XXVII.: *Liberarum quoque et Montanae Civitates, nec non Oppida quondam per Divos Hungariae Reges Privilegiata, in universis earum Libertatibus, Privilegiis, Immunitatibus, antiquis item juribus et consuetudinibus; nec non in Tricesimis, Teloniis et Locis Depositio-num, in quorum usu fuerunt, conserventur.*

Hl. e. 1622: XXV., 1625: XLIII., 1630: XXI., XXVIII., 1635: LIII., 1638: XXXV.

² 1649. post Coron. XV.: *Liberarum ac Regiarum nec non Montanae Regni quoque Sclavoniae Civitates; in legitimis suis Privilegiis et Consuetudinibus, in quantum Legibus et Constitutionibus Regni et Nobilitari Praerogativae non praepjudicant, conserventur. §. 1.: Conciviles etiam, benemeritae ac liberae Personae in iisdem Civitatibus Liberis ac Regiis degentes non aliter, sed ad commendationem ipsarum Civitatum et Dominorum Consiliariorum, juxta Leges Regni nobilitari possint. §. 2.: Quae porro sunt impossessionatae et suspectae Nobilitatis, nihili-*

vagyonú, vagy éppen vagyontalan egyének, a kik szabad királyi városokban laknak, ez utóbbiak törvényhatóságának és jogszolgáltatásának legyenek alávetve. Az 1655: CX. t.-cz. szintén csak általánosságban mondja ki, hogy a szabad királyi városok, mint a bányavárosok és a szlavoniaiak is, régi szabadságaikban az 1613: XXXI. t.-cz., az 1638: XXXV. és az ott hivatolt törvényczikkek, úgy az 1649: XV. t.-cz. rendeleteinek értelmében tartassanak meg, hozzátevén, hogy Kismarton és Kőszeg városok az ő Felsége által engedélyezett kiváltságaikhoz képest a tárnokmesteri hatóság alá helyeztessenek.

A szabad királyi városok azon jogi természete, hogy azok polgárzata úgy tekintendő, mint egy nemesi személy, folyton átszillámlik mind e törvényczikkeken, valamint az is, hogy azok belkormányzati jogkörének szabályozására nem is gondoltak mind e törvényhozásaink; csakis hagyományosan — túlnyomólag német eredetből — fejlett jogszokásaikban és kiváltságaikban kívánván ez utóbbiak azokat megtartani. De másfelől látható az is, hogy az országgyűlési követküldési

que penitus honorum in Comitibus habentes, Jurisdictioni et judicati Civitatum illorum locorum, ubi commorantur, subiaceant. — Nagyon lehet sajnálni, hogy a *«Corpus Juris»* derék magyar fordítója, Geguss Dániel ezt a törvényczikket akként fordította annak bekezdésében. mintha csak Szlavónia városairól lenne abban szó. *«Tótország»* (sic) szabad és királyi, úgy bányavárosai is törvényes szabadalmaikban és szokásaikban, mennyiben az ország törvényeinek és intézkedéseinek s a nemesek kiváltságának sérelmére nincsenek megtartassanak. A derék jogtudóst, a kinek *«Corpus Juris»*-unk fáradságos átültetését köszönheti nemzetünk, bizonyára nem tájékozatlanság vezette félre, midőn Tótországot vagyis Szlavóniát kívánta értetni az összes Magyar királyság helyett, hanem valószínűleg valamely scholion kölcsönözhetette neki ezen ötletet. A *«quoque»* szó a szövegben, valamint az egész összefüggés, nemkülönben e törvényczikk genesisise, mindez kizárja annak lehetőségét, hogy itt csakis Szlavonia városairól akart volna törvényhozásunk 1649-ben intézkedni.

joggal fölruházott városok számának szaporításától jobban féltek a Karok és Rendek, mint egy újabb török berohanástól. Szint is vall, bár akaratlanul is, az 1687; XVII. t.-cikk a rendies féltékenykedés egész naivitásával: «Mint hogy Magyarország szabad királyi városainak száma több ilyen helynek dicsőségteljes visszafoglalása folytán annyira fölszaporodott, hogy a Negyedik Rend — «*Quartus Status*» — a többi Rendekkel számbeli erőre nézve nemcsak egyenlő volna, de azokat már fölül is múltná. 1. §.: Ó Felsege kegyelmes beleegyezésével határozatba ment, hogy azok száma többé ne szaporittassék, és hogy azon helyek — «*loca*» — a melyek eddigelé kevésbbé voltak — «*minus recepta*» (sic) az országgyűlési joggal bíró városok sorába fölvéve, ezentúl ez utóbbiak sorába be ne fogadtassanak; ha pedig ezen törvénycikk ellenére mégis bármifele egyezés — *pacto* — alapján azok sorába fölvétetnének is, be nem fogadottaknak tartassanak; hacsak: §. 2.: Ó császári királyi Felsege a közjő tekintetei által vezéreltetve, valamelyes nagy érdemekért egyik vagy másik helynek ezen jogot törvényhozás útján megadatni az ő kegyelmére különösen méltónak nem találná.¹

¹ 1687: XVII.: Quandoquidem numerus Liberarum, Regiarum-que Civitatum Regni Hungariae, per gloriosam recuperationem plurimorum similium locorum, in tantum auctus sit: ut idem Quartus Status caeteros non solum adaequaret, verum fors etiam superaret. §. 1.: Ex benigna Suae Majestatis Sacratissimae annuentia, statutum est; ne peramplius numerus earundem augeatur, neve loca hactenus in ordinem ipsarum minus recepta deinceps recipiantur: contra vero praesentem Articulum in futuro aliquo pacto ne fors recipiendi pro non receptis habeantur. §. 2.: Nisi sua Caesarea et Regia Majestas, magnis meritis, publica utilitate mota; specialem gratiam uni, vel alteri loco, articulariter faciendam esse, compererit. Jellemző e kifejezés: «*minus recepta*», a mely kifejezés is mutatja, hogy mennyire meg akartak ragadni a Karok és Rendek minden alkalmat még a jövőben is, csak hogy a városok országgyűlési jogkörét alantas színvonalon tarthassák.

Ezen szűkkeblűségét a Karok és Rendeknek a városok irányában nem egyedül okozhatta a vérség és faj politikája a nemesi renden belül; nagyon sokát nyomhatott ez ügyben mindenesetre már magában véve azon körülmény is, miszerint a szabad királyi városok kiváltságolt polgárai túlnyomólag németajkúak voltak még ebben az időben; de még inkább idegenkedtek a városoktól az országgyűlés köznemesei azon okból, mert a városok ezidétt már a Királyi udvari kamara, tehát egy oly kormányzék hatósága alatt állottak, a mely régóta szálna volt az összes alkotmányos érzelmű nemesek szemében. Ez a Királyi kamara alkalmazott az összes hazai kormányzések közül nem-nemeseket is hivatalokra, még pedig jelentékenyebb hivatalokra is a maga kebelében; ez a Királyi kamara volt az a kormányzék, a melyre még közvetve sem igen gyakorolhatott folytonos befolyást az országgyűlés. Mint az alkotmányellenes veletlásokban leledző bécsi hatalom megvihatatlan expositurája itt az ország szívében úgy nehezedett annak hatalma az álombeli havas módjára az alkotmányos érzelmekre és tevékenységre országszerte. A kamara Bécs szolgája; a szabad királyi városokat akár dróton rángathatja a kamara: tehát tartsuk lehetőleg távol a városokat az országgyűléstől, mert különben veszélyeztetjük az ország alkotmányos szabadságát, — így gondolkodtak az önzetlenül hazafias nemesek. Ne ereszszünk be még több várost az országgyűlésre, mert különben még háttérbe szorítják a városi elemek, a királylyal vagy a főurakkal szövetségzén, a mi rendi érdekeinket — gondolhatták hozzá a szabadságot féltő aggodalmaikhoz még ezt is, a kevésbé idealista tagjai a szent koronának.

És ezen aggodalmakra még 1687-ben is elég okot szolgáltatathatott a jelen, kivált ha meggondoljuk, hogy I. Lipót 1671-ben 5 forint adót vettetett a nemességre és papságra is fejenként; ehhez járult a hús, bor, sör, pálinka, gazdasági

állatok megadóztatása jelentékeny mérvekben,¹ valamint nagyszámú katonaság tartásának terhe nemcsak a városokban, de a megyékben is, elannyira, hogy egyedül Zemplénmegye 100,000 köből rozsot adott ingyen és 35,000 köblöt pénzért a német katonák tartására.² Hasztalan folyamadott a nemeség, a melynek eddigelé adómentes vállalai ugyancsak borsóztak most e súlyos tehertől, az adó elhárításáért. A kegyetlen válasz az volt, hogy «ő Felsége nem engedheti el a nemeség megadóztatását!»³ Tetézte e terhet I. Lipót 1671. június 6-án kelt rendelete, a mely a sok kérvényezésre akként rendelkezte el a «büntetés» enyhítését, hogy «a márcziusi rendeletben kivetett adó felényire szállittatik le ugyan, de nehogy ezen adó a népet elnyomja, azt felerészben az urak és nemesek által kívánjuk fizettetni». A legnagyobb ingerültséget azonban az a kaczerkodás szülte, melyet I. Lipót ugyanezen júniusi rendeletében a néppel, már t. i. az eddigi misera plebs contribuenssel színlelt, szemben a birtokos nemességgel. «Segíteni akarván a föld népének méltó panaszain, rendeljük, hogy Mihozzánk folyamodjanak mindazok, a kik túlterhelve érzik magukat a földesuraiknak tenni tartozó szolgálataik által, s a kiket a földesurak keresztyén emberhez nem méltó kegyetlenséggel túlterhelvén, képtelenekké tesznek az állami terhek viselésére, és Mi kijelentjük, hogy mindig nyitva lesz ajtónk ezen szerencsétlenek előtt, nem ugyan azért, mintha föl akarnók őket lázítani az ő földesuraik ellen, de azért, hogy könnyíthessünk az ő szenvedéseiken.»⁴

¹ Szirmay: Not. Histor. Comit. Zempleniensis, p. 228; idézve Ladányi i. m. II. p. 204—5.

² I. m. p. 204—205.

³ U. o. L. Szirmay, p. 228.

⁴ Histoire des troubles de Hongrie p. 217—221; id. Ladányi II. p. 208—209.

Két év múlva, 1673. február 27-iki rendeletével azután el akarta törölni — tényleg a teljhatalmú kir. helytartónak (Ampringennek) behelyezése révén — magát Magyarország alkotmányát.¹ 1675-ben I. Lipót főlebb emelte a jövedéki adót, az úgynevezett accisát. És I. Lipót a nemesség megadóztatását nemcsak papiron rendelte el; egyik főkapitánya, Strassoldo, Zemplénmegye alispánját és főjegyzőjét börtönre is vetette és mindaddig szabadon sem bocsátotta őket, míg csak Bon János egri kanonok meg nem fizette a megye adóbeli tartozását,² mitsem törődvén természetesen Strassoldo főkapitány uram sem az 1504: I. törvényezikkkel, mely csakis az országgyűlés által megajánlott adót ismeri el törvényesnek, sem pedig magának I. Lipótnak diplomájával.

Ne csodálkozzunk tehát azon, hogy az alkotmány visszaállítása után 1681-ben tartott országgyűlés sem óhajtott a szabad királyi városok országgyűlési jogkörén tágítani. Az a két törvényezikk, mely ezen 1681-iki országgyűlésen a szabad királyi városok «szabadságának» helyreállításával és egyéb fontos ügyeivel foglalkozik, az 1681: XLI. és az 1681: XLII. törvényezikk mindenről beszél inkább, csak nem a városok követküldési jogáról.³ «Nem csekély panaszai voltak

¹ Nagyfontosságúak e részben is *Károlyi Árpád* jeles történetbúvárunk forrásbúvárlatokon nyugvó tanulmányai.

² Szirmay: p. 252; id. Ladányi II. p. 224.

³ 1681: XLI.: Liberarum quoque ac Regiarum, Montanarumque Civitatum non exiguae fuissent querelae: quod in jure liberae Electionis Magistratus civilis — partim a parte Camerae Hungaricae, partim vero ab officialibus Bellicis, contra privilegia ipsorum, et leges Regni turbatae et impeditae exstitissent. §. 2.: Neque in libero electionis Magistratus civilis jure, ac aliis privilegiorum ipsorum, longo usu roboratis, a quopiam quoque modo turbentur. §. 3.: Judicatus quoque fundorum Civilium, causis aliorum Judicum ad mentem Articuli 53 1659 non involvatur; sed penes ipsos Magistratus civiles maneat. §. 4.: Atque quoad Nobiles impoessionatos et suspectae Nobilitatis

a szabad királyi városoknak és a bányavárosoknak is, hogy polgári tisztviselőik szabad választási jogában, valamint a kegyüri és szabadkorcsmáltatási jogaikban és egyéb mentességekben részint a magyar korona által, részint pedig a katonatisztek által, az ő kiváltságaik és az ország törvényei ellenére háborgattattak és gátoltattak», annál fogva az eddigi e részben alkotott törvényezikkek, valamint az ő kiváltságaik és mentességeik megerősítetnek és egyúttal rendeltetik §. 2.: «Hogy a szabad királyi városok s a bányavárosok se az ő polgári tisztviselőik megválasztásának jogában, sem egyéb kiváltságaikban, melyek hosszas gyakorlat által megerősítvék, senki által, semmi módon ne háborgattassanak». Nem említi föl tehát e törvényezikk az országgyűlési követküldési jogot, de nem említi föl az 1681: XLII. t.-cz. sem, hanem főlemlít igenis ezen XLII. t.-cz. más valamit, a mi nagyon is érthető világitásba helyezi azon ellenszenvet,¹ mely a Karok és Rendek túlnyomó többségét a városok ellen még az 1687-ik törvényezikk megalkotása alkalmával is eltöltötte. Főlemlíti ugyanis, hogy «néhány városok és kiváltságolt mezővárosok

Art. 46. 1655. Nec non quoad Executionem sententiarum in Comitibus latorum, Art. 20. 1649. confirmatur.

¹ 1681: XLII. §. 1.: Quia nonnullae Civitates et Oppida Privilegiata, eorundemque Domini Terrestres, vel maximo his motibus eisdem excessus et abusus suos, non modo renovassent, et introduxissent; verum aliter etiam Nobilitatem in medio sui degentem, patria videlicet ad inconsueta onera Civilia, per assistentiam Germanicam ferenda. adigeudo: partim judicarias legitimarum sententiarum Executiones, vel simpliciter turbando, vel eadem eo, quo per Magistratum Comitatus pronunciantur modo, post intimationem Judici Civitatis pridie factum, exequi non permittendo; partim captivos Nobilium subinde in carceribus Civitatis detentos, sine scitu, et praevia eorundem Dominorum admonitione, liberos dimittendo; partim vero vinorum allodialium, in aliis promontoriis procreatorum, ad usum Nobilium non intromittendo; et qua Concivium, ubi alii Cives educillaernt, educillare non concendendo, vexarent et onerarent.

a kebelökben lakó nemességet a német katonaság támogatásával szokatlan terhek viselésére kényszerítették», «a törvényes ítéletek birói végrehajtását, mert azok a megyei tisztviselők által hirdettek ki, zavarták, vagy foganatosítani nem engedték», «a polgári tömlöczökben letartóztatott nemesi foglyokat földesuraik tudta és előleges intése nélkül szabadon bocsátották» és «a saját termésű, más hegyekben termett borok élvezetét a nemeseknek meg nem engedték.» Mindez eléggé mutatja egyfelől a városok és a nemesek közti ez idő szerinti ellenszenves viszonyt, másfelől pedig mutatja azt is, hogy a németajkú városi elem a német katonasággal czimborálgatott és ez utóbbinak segítségével ejtett nem egy sérelmet a városokban élő nemeseken. Hisz már az 1647: LXXVII. t.-cz. 3. §-a elárulja, hogy némely városok a nemesek házait «*megrögött gyűlölségből*» — «*ex praeconcepto rancore*» — valamely ürügy alatt kibecsülni, sőt elvenni, magukat a nemeseket pedig a városokat kizavarni szokták.¹ Ezen ellenszenv lehatott tehát egész 1687-ig, a mi igen természetes, miután az országban fekvő német katonasággal czimborálgató polgárokat épp oly kevéssé nézhette jószemmel a «szabadságért» küzdő nemesség, mint a hogy csak természetes, ha a városi polgárokat bántotta az a sokféle mentesség, a melylyel pl. az 1647. évi törvénycikk is² a városban lakó nemeseket az összes városi közterhek viselése alól földoldotta. Az 1715: XXXVI. törvénycikk már foglalkozik amúgy általánosságban a szabad királyi városok és a bányavárosok «*tanácsának*

¹ 1647: LXXVII. 3. §.: «Neve posthac Domus Nobilium, quavis ex causa, vel ex praeconcepto rancore, sub praetextibus exquisitis aestiment, aut adimant, eosque ex Civitatibus exturbent, imo exturbatos reducant, haereditatibusque suis restituant.»

² 1647: LXXVII. 6., 10., 11., 15. §.: «Caeterum, ab oneribus, sive laboribus civilibus, solutionibusque personalibus, *perpetuo immunes et exempti* habentur.»

szabad megválasztásával is», a mennyiben e nevezetes törvényezikk azt rendeli, hogy ezen választásokat a *kamarai bizottságok* ne terheljék, se ne gátolgassák, kivéve a szükség eseteit. Ha beáll a szükség esete, hát akkor ő Felségét illetendi meg, »mint az *összes városok földesurát*» — *«omnium Civitatum Domini terrestris»* — a jog, felügyeletet gyakorolni azon városok tanácsának rendje, politikai közigazgatása és jogszolgáltatási eljárása fölött, és ő Felségét fogja ily esetben megilletni az a jog is, hogy ily kamarai bizottságokat rendeljen ama városokba.¹ Az országgyűlési követküldés jogát azonban ezen törvényezikk sem említi. Annál nyiltabban szól, miként már láttuk, a városok országgyűlési jogköre felől az 1687-iki törvényezikk. És ez annyival sajtyszerűbb, minthogy ebben az időben már be lévén hozva az örökös királyság, a királyválasztás jogának szintűgy, mint az Arany-bulla által megadott fegyveres ellentállási jognak eltörlésével, a bécsi hatalom most már nyíltan lépett föl azon törekvésével, hogy «az ország egész kormányzata az örökös királyság szellemében átalakíttassék és erre a célra egy bizottság küldessék ki».² A II. Ferdinánd óta jogérvényes diploma szerkezete és tartalma is csorbát szenvedett. Az eddigi 17 *«Couditió»*-ból mindössze csak hat *«Arti-*

¹ 1715: XXXVI. Sicut omnes Regias ac Liberas, Montanasque Civitates, in recepto Jurium, Libertatum et Privilegiorum legitime obtentorum usu, posthac etiam conservandas; sic penes Easdem, et Eadem, memoratas omnes Civitates, in libera Magistratuali electione imperturbate relinquendas, et neque Commissionibus Cameralibus onerandas, aut impediendas esse statuitur, solo casu necessitatis excepto: §. 1: Qui si intercurrerit, de convenientia Regiae Majestatis, qua omnium Civitatum Domini Terrestris erit, Magistratuali earum Civitatum ordini, ac Politicae et Justitiariae Administrationi invigilare. ejusmodique Commissiones (absque ulla ad determinatum aliquod tempus restrictione) pro exigentia necessitatis ordinare.

² L. Ladányi II., p. 271 s. köv.

culus» lett, kihagyatván a II. Ferdinánd diplomájából nemcsak az országgyűlésnek minden három évben megtartását, valamint a magyar ügyeknek magyar tanácsosok által való elintézését, a jogszolgáltatásnak a törvényeken alapuló s törvényes formák szerinti ellátását, a nádori méltóságnak választás útján való betöltését s a nádori jogkörnek szabályozását, az idegen katonaság kivitelét elrendelő s háború megindítását az országgyűlés tudta nélkül letiltó pontok, de kihagyatván abból a szabad királyi városok jogaira vonatkozó rendelkezés is. Magában az új fölavatási hitlevélben pedig mindjárt az első Articulus azt mondja, hogy ezentúl az ország «minden szabadságát, kiváltságát, statutumát, közjogát és törvényét a király úgy fogja megtartani, a mint azok értelme fölött a király és az országgyűlésileg egybegyűlt Rende megegyezni fognak.»¹

Egészen új áramlatok közt született meg tehát az említett 1687: XVII. törvényczikk. A bécsi hatalom, a mely a (németajkú) városok polgáraival emberöltőkön keresztül kaczerkodott, most per ambages kihagyatta a szabad királyi városok jogainak fölemlítését az új hitlevélből. Mért? Bizonyára nem azért, hogy ellökje már most egy csapással magától azon támaszt, melyet eddigelé a városi polgárság nemességgyűlölő érzelmében bír vala; éppen ellenkezőleg, csak azért, mert tervei voltak a városokkal a megyék rovására, tervei, a melyek az eddigi törvényczikkek tartalmának szűk keretében aligha fértek volna meg. Ezt észrevette az országgyűlés, és éppen ezért egész nyíltan akart gátat vetni a városok politikai befolyása növekedetésének. Ugyancsak nem tesz említést a

¹ Lásd Kovachich: Supplem. III. 425., id. Ladányi, 273—74. Egyébként Ladányinak nincs egészen igaza, midőn ezen új articlust annyira sötét színben látja, mert a «*leges interpretandi*» joga, melyet később az 1790/1: XII. törvényczikk oly ünnepélyesen proclamál, benne van már ebben is.

városok országgyűlési jogáról az 1715: LXIII. t.-cz. sem, mely szigorúlag megtiltja a városoknak, nehogy a nemeseket accisával terheljék és a szabad királyi városokat a mértékek, ölek és fontok dolgában egyenesen alárendeli a megyei törvényhatóságnak, illetőleg az alispánnak. És a mily megbizhatatlannak találja vala ez a törvényczikk a városi polgárok erkölcsi érzékét az öl és a font dolgában: szintoly könyörtelenül rápirit az 1715: LXXVII. t.-cz. a városok tanácsbéli uraira és egyéb tisztviselőire, mint a kik a nemesektől aránytalanul behajtott díjakat minden megszámadoltatás nélkül szokták zsebredugni.¹ Ez a törvényczikk sem tér rá a városok országgyűlési követküldési jogára. Van egy nevezetes mozzanat ebben az 1723-iki törvényczikkben. A városokról szólóban ugyanis azt mondja a LXXVII. t.-cz. 4. §-a a kamarai hivatalnokokról — «Cameratici» — és a katonatisztekről — «bellici officiales» — hogy azok *nem polgárok* — «*non cives*». Természetesen csakis az volt az akkori alkotmányjog értelmében «civis» vagyis polgár, a ki a kiváltságolt város polgárzatának — «*Civitas*» — helyi kötelekébe, mint ilyen, forma szerint föl lett véve; ámde e kifejezés: «*non cives*», mégis jelentőséggel bír, mert nemcsak azt bizonyítja, hogy a helyhez nem kötött polgári rendnek — «*bourgeoisie*» — mint «*tiers état*»-nak fogalmát a francia «*bourgeois du roi*» fogalmának értelmében nem ismerte a rendi magyar alkotmányjog, de bizonyítja azt is, hogy a kamarai hivatalnokokat és a katonatiszteket, mint intelligens elemet, nem kívánta a tágabb (nem országgyűlési) értelemben vett *polgári* rendbe (országgyűlésileg nálunk «*quartus status*») betudni — és éppen ebben különbözött a német államjogtól, — hanem külön állást vindikált számukra, még mielőtt a «*hono-*

¹ 1715: LXXVII. De illis tractare sine illis, eosdemque Impositionibus ultra modum et justam proportionem pro libitu suo taxare etc.

ratiorok» fogalma érvényre emelkedhetett volna a törvényhatóságokban; hogy pedig ezen különállást *nem a parasztsághoz*, de a *nemesi rendhez* kívánta akkori törvényhozóink inteni, ez logikailag következik azon körülményből, hogy a *szabadok* közé tartoztak mind a kamarai hivatalnokok, mind pedig a (nem-nemes) katonatisztek, holott a «*parasztok*» — jobbágyok lévén — a szabadok közé — eltekintve a kiváltságolt kerületektől stb. — a törvény által bekegőrizálva nem lettek, a minthogy nem is lehettek.¹

Az 1723: LXIII. t.-cz. már a «szegény adózó nép nem csekély terheltetését» hordja szivén és azon földesurak vagy megbizottaik megrendszabályozására is törekszik, a kik a jobbágyaiktól beszédett országos közadókat más magántartozásokkal összevegyitik, más célra fordítják, sőt ezekkel a közpénzekkel meg is szöknek. A haladás e törvényhozási actusban kétségenkívül azon (13.) §-ban tetőzik, a mely megtiltja a főispánoknak és alispánoknak, hogy a megyei közintézkedések ellenére vagy azok elmellőzésével káros és önkényes intézkedésekbe vagy kiadásokba se maguk, se mások részére bocsátkozni ne merészellenek, a mely rendelkezését a 14. §. azután a királyi tanácsra, valamint a városi tanácsokra és azok bíraira is kiterjeszti. De most már benne vagyunk azon korban, a mely alig hallat valamit a városok

¹ 1715: LXXVII. 4. Ut autem et ipsi Domini Praelati, Magnates et Nobiles, Non Cives (uti et Cameratici et Bellici Officiales ac alii cuiuscunque conditionis Homines) tam in Montanis, quam in aliis Civitatibus Domos et Fundos civiles possidentes, ab iisdem, in medium Communitatum Civitatis, ad mentem Articuli 78. Anni 1647. proportionaliter solvenda solvant; ex eadem communis Justitiae ratione aequum censetur. Hogy pedig a «*Bellici Officiales*» alatt nemcsak a katonai irodatisztek, élmezési biztosokat stb., de a katonatisztek is kell érteni: ez kitűnik az 1792: IX. törvényczikkéből, mely szerint «*Hungari in qualitate Superiorum ac etiam Stabulium Officialium actu constituentur*», — «*Stabulium*» alatt törzstisztek értetvén.

országgyűlési jogköréről a «*Corpus Juris*»-ban. A Királyi Helytartótanács az 1723: XCVII. t.-cz. alapján nyervén szervezetét,¹ valamint a királyi kamara² bőven ellátták a városok ügyeit azon szellemben, melyet a Rákóczy Ferencz szabadságharczának leveretése után a szatmári béke tett lehetővé a nyugateurópai mintára újjászervezett központi kormányzatban. Igen, de hát nem-e kaczerkodott I. Lipót a ryswicki béke megkötése után az «elnyomott nép»-pel tüntetőbben, mint valaha? Nem-e terjesztett az 1698-iki szeptember havában Bécsbe hívott megyei és városi követek elé egy tervezet, a mely szerint a «Magyarország érdekében föntartott» nagy hadsereg költségeit tovább már nem lehetvén az örökös tartományokra háritani, 4.000,000 forint adó kivetését követelte, még pedig akként, hogy e 4.000,000 forintból $\frac{1}{16}$ -részt a városok, a fennmaradt $\frac{15}{16}$ -részből $\frac{5}{16}$ -részt a papság és nemesség, $\frac{10}{16}$ -részt pedig a jobbágyság fizessen?³

Ez az ellentét, melyet a Kolonics katholizáló politikája még jobban elmérgesített, nemcsak a minden adózástól ősi időktől fogva teljesen mentes főurakat és köznemes földesurakat állította szembe a «*plebs misera contribuens*»-sel, az adózó jobbágysággal, de egyáltalán a polgári elemet s a nem-nemes értelmiséget is a nemességgel. Szerencsére, az összetartozandóság érzete jóval nagyobb volt még

¹ Hl. e. 1655: L. és 1662: XVII. törvénycikkek.

² Az 1655: XI., 1715: XVIII., 1723: XVI. és 1741: XIV. törvénycikkek csak azt mondják ki, hogy a m. kir. kamara («*Hungarica*») ne függjön a bécsi udvari kamarától («*Aulica*»), de az alapvető szervezetet nem állapítják meg. A kir. kamara úgy nőtt bele a «*fiscus*» hagyományos jogkörének a révén a magyar állam szervezetébe, mintha csak valamely «*common law*» alapján fejlődött volna ki történelmileg, pedig a Mohácson inneni századok folyamában úgy annak organismusa, mint jogköre, egészen idegen valami volt.

³ L. Szalay László: Magyarország története, VI. 6—21. s köv. — Hl. e. Ladányi i. m. 299. l.

e nehéz időkben is a Szent korona összes átalattvalói között, semhogy nyílt szakadás állott volna be a rendi tagoltság kinövéssei miatt már ekkor a nemzetben. Nem a bécsi hatalom kaczerkodó nyilatkozatai, de a koronás király által szentesített országgyűlési törvényczikkek előtt hajolt meg a polgári elem s jobbagyság egyaránt; és e hazafias együvéfartozás érzetét nem ronghatták meg még a Rákóczy kuruczok nemes leventéinek azon minden nem-nemest irgalom nélkül lebitangoló tábori dalai sem, a melyek a maguk rendieskedőleg oktalan türelmetlenségében nem annyira a Stuartok jogtipró uralmával szembeszállt parlament hős hadseregeinek emberbaráti érzelmeire, mint a vallásszabadságért oly dicsően küzdő *Gusztáv Adolf* kába udvaroncainak fékvesztett vérgöggjére emlékeztettek. Svédországon legalább akadt egy *Oxenstierna*, a kinek államférfiúi bölcsesége helyreütötte azt, a mit az ő hős királyának gyöngélműsége részben vétett; a nagy kancellár rá tudta venni még az országgyűlés conservatív többségét is, hogy a «*nemtelenység*» — «*vanbördiga*»¹ — fogalmát kivetkőztesse a megalázó kétértelmiségből, és tekintet nélkül a családfára, kizárólag az aljas magaviseletű egyéneket, nem pedig egyáltalán a nem-nemeseket sujtassa általa. Magyarországon nem akadt egy ily *Oxenstierna* a különben oly nagyszerűleg önzetlen *II. Rákóczy Ferencz* táborában, a ki a szabadságért oly eszményi fenséggel küzdő fejedelemmel megértethette volna, hogy mennyire ártanak a *szabadság* szent ügyének a Rákóczy kuruczai, midőn a Kárpátoktól majdnem egészen az Adriáig visszhangoztatták azon »*anti-demokratikus nótát*», melyet a Rákóczy-korszak kitűnő történetbuvára, *Thaly Kálmán* néhány év előtt az általa oly serényen kutatgatott levéltárakból kiböngészett vala.² Magasan lengett

¹ L. Nordenflycht: Geschichte der Schwed. Staatverfassung, p. 141—156.

² Közölve az Aigner Lajos «*Figyelő*»-jében is 1880.

a Rákóczy-zászlaja «*Pro libertate*»; ámde ha e fenkölt lelkű fejedelem lélekemelő példáját adta is az ő hazaszeretetének, midőn itthagya a maga 1.200,000 holdját a haza földjének legjavából, csakhogy szeplőtlenül vihesse magával az ő zászlaját, mint hontalan bujdosó Rodostóba; s ha csakugyan anynyira a *velencei* köztársaság alkotmánya lebegett is Rákóczy Ferencz szemei előtt, mint eszménykép, a melyet ő netáni győzelme esetében megvalósítani is törekszik vala, tehát egy oly alkotmány, mely minden aristokratikus vonása daczára is elvitázhatlanul jóval kevésbbé merevebb válfalakat állított a Rendek közé, mint a mi alkotmányunk a XVIII. század elején: a rideg valóságban mégis csak a fölött örvendhetünk, hogy a magyar jobbágyok távolról sem foglaltak állást földesuraik s a nemesség ellen, amint hogy ezt a szerencsétlen Lengyelországon, az Osztrolenkánál muszka hadak ellen küzdő lengyel nemesek jobbágyai, még ezelőtt hat évtizeddel teszik vala; sőt még városaink polgári eleme és egyéb lakosai is nem egy helyütt harczoltak a labanczok ellen Magyarország nagyobb önállóságáért, daczára azon csábító szövegnek, a melyek az adóval sújtott nem-nemes elemeket Bécsből I. Lipót óta folyton az imperator sasainak szárnyai alá igyekeztek odaterelni.

Mária Terézia, a ki a maga »*Ratio Educationis*»-a által mélyebben nyúlt bele a hazai oktatásügybe, mint őt megelőzőleg alkotott összes országgyűlési törvényczikkeink;¹ *Mária Terézia*, ki éppen nem érezte magát mindvégig lekötve azon szolgálatok által, a melyeket a «*Moriamur pro rege nostro*» jelszó alatt oly vitézül és oly sikeresen küzdő magyar

¹ 1458: VI., 1458: X., 1548: XII., 1550: XIX., 1681: XXII., XXVI., 1723: X. L. «Közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon» czimű művemet. Hl. ö. Molnár Aladárnak «Közoktatásügyünk történelméről» szóló munkájával.

nemességnek köszönhet vala, 1769-ben nevezetes uralkodói actust hajtott végre. Megtette alkotmányellenes úton, pátens által azt, a mit rendi országgyűléseink megtenni elmulasztottak s ezáltal jelentékeny mérvben enyhített a *Dózsa György* pórlázadásának leveretése óta folyton béklyóban senyvedő jobbágság sorsán. II. József, ki magát soha meg sem koronáztatta, szintén alkotmányellenes és törvénytelen actusokkal igyekezett — egyéb különben határozottan fölvilágosult szellemű reformjai közben — lehetőleg elviselhetőbbé tenni a rendi tagoltság öröklött válfalait.¹ II. József egész uralkodása alatt arra törekedett, hogy emberszerető reformpolitikája által közelebb hozza hazánk népét is a nyugateurópai polgárosodáshoz és ha törekvését nem rendeli alá az alkotmányellenes összbirodalmi eszmének, még autokratorai erőszakoskodásaival is annyira emelhetne volna nemzetünket, hogy manap — legalább a belpolitika terén — a *Hunyadi Mátyás* emlékezetével foghatott volna méltó versenyre kelni minden művelt magyar ember szívében az ő emlékezete.

De így csak azt érte el, hogy az őt túlélte Karok és Rendek előtt még azt is gyűlöletessé tette, a mi különben korszerű és üdvös volt az ő reformpolitikájában. Valóban II. József halálos ágya körül könybelábadt szemekkel üdvözölhették honfitársaink az ősi alkotmány helyreállítatását; ámde az 1790/1-iki országgyűlésünk csakhamar örök időkre kiállította magának az egyoldalú hazafias erényekben tündöklés bizonyítványát. Sokkal alaposabban és férfiasabb hangon formulázza meg ugyan Magyarország állami önállóságának törvényhozói vindikálását, mint Mohács óta bármely törvény-

¹ L. Marczali Henrik jelentékeny becsű munkáját II. József koráról, a mely munka kétségtelenül még értékteljesebb lenne, ha szerző munkájának egész folyamán át rendszeresen végighuzództatja az államjogi kritika vezérfonalát; ugyanez áll Marczalinak «A legújabb kor története» című szép művéről is.

czikkünk,¹ és nemcsak a protesánsok ügyét volt képes előbbre vinni a vallásszabadság irányában² és a görögkeleti hitvallású magyar nemeseket a föltétlen hivatalképesítés irányában;³ de érvényt igyekezett szerezni a magyar nyelvnek is úgy az államéletben, mint a közoktatásügy terén bizonyos fokig,⁴ sőt megkísérlette, ha nem is a király tanácsosainak politikai felelősségét, hát legalább a kormányzések egyes tagjainak legális felelősségét részévé tenni az alkotmánynak, a megnyiben t. i. elrendeli vala, hogy a kormányzések tagjainak eskümintájába az állam törvényei szemmeltartásának kötelezettsége fölvétessék, «szabadnak hagyatván az országlakók (értsd: az országgyűlési három előbbkelő «Rend») számára az út a «*sérelmek*» — «*Gravamina*» — közt az olyan kormányzéki tag ellen, a ki ezen esküjét megszegné, az országgyűlésen panaszt emelni — «*querimonium ponendi*», egyúttal rendelvén ugyanezen 1790/1-iki országgyűlés még azt is, hogy senki hivatalától egyszerű följelentésre el ne mozdittassék, hanem előbb mód nyújtassék minden följelentett hivatalos egyéniségnek a maga tisztázására.⁵

¹ 1790/1: X. Hungaria nihilominus cum Partibus adnexis, sit Regnum independens, id est nulli alteri Regno aut populo obnoxium, sed propriam habens Consistentiam et Constitutionem, proinde a legitime coronato haereditario Rege Suo, adeoque etiam a Sua Majestate Sacratissima, Successoribusque ejus Hungariae Regibus, propriis Legibus et Consuetudinibus, non vero ad normam aliarum Provinciarum dictantibus id Articulis 3. 1715, item VIII. XI. 1741 regendum et gubernandum.

² 1790/1: XXVI.

³ 1790/1: XXVII.

⁴ 1790/1: XV., XVI.

⁵ 1790/1: XVIII. §. 1.: Ut in quantum apud Dicasteria Hungarica Formulae Juramenti obligatio observandorum Regni Legum inserta haud foret, eadem inseratur; ac deinceps eorundem Commembra ad Leges quoque observandas se se fidei Juramento obstringant; Via Regnicolis, si quispiam contra juratam suam fidem ageret, in ipsis etiam Regni

Hát mindez tagadhatlanul jelentékeny haladást jelent a régi rendi Magyarországnak, a mohácsi vész óta főnállott államjogi állapotaihoz képest, a modern állameszme szempontjából.

Vajjon honnét a megifjúhodás e szellője az 1790/1-iki országgyűlésünk törvényhozási actusaiban?

Két tényező működött közre mint mozgató erő, a magyar Szent korona társadalmából: a florenzi magas műveltség fölvilágosult légkörében nevedett II. Lipót emberszeretete s határozottan alkotmányos érzülete, azután pedig az a zsenge lendület, melyet a magyar testőrök által kezdett irodalmi pezsdülés támasztott. Mindkét tényezőnél hasonlíthatlanul erőteljesebben hatott itt az 1789-iki francia forradalom. Korántsem az egész vonalon, de legalább azon kérdésekben, a melyeknek korszerű megoldása nem fogta szükségkép maga után vonni a nemesség előjogainak és kiváltságainak bármi tekintetben való megcsorbitását.

Igen, a francia forradalom kitörése nemcsak a protestánsok ügyét és nemzeti nyelvünk ügyét mozdította elő az 1790/1-iki országgyűlésen. A francia forradalom által előidézett eszmeáramlat hatásának nyomait látjuk még az 1790/1: XII. törvényczikk megalkotásában, sőt annak megszövegezésében is.¹ «Hogy a törvényhozó, törvényeltörő és törvény-

Comitiis, *reliqua* (sic) inter *Gravamina* querimoniam contra talem ponendi *in salvo* (!) relicta.

Érdekes egyébként e törvényczikk bevezető bekezdése is, a mely a Regni commodumát emlegeti és a közigazgatást olyhá tünteti föl, mint a melynek helyes és szabatos voltától az állam üdve és a polgárok boldogsága — «*Civiumque* fortuna» — (tehát a «Citoyen» fogalma itt hatol be a »Corpus Juris»-unkba — nem kevésbbé függ, mint a törvények hűségessé megtartásától.

¹ 1790/1: XII. *Leges ferendi. abrogandi. interpretandi Potestatem in Regno hoc Hungariae, Partibusque annexis; salva Art VIII, 1741 Dispositione; legitime coronato Principi et Statibus ac Ordinibus*

magyarázó hatalom ebben a Magyarországbán és Kapcsolt Réseiben közös a törvényesen megkoronázott fejedelemmel és az országgyűlésre törvényesen egybegyülekező Karokkal és Rendekkel, kivéve az 1741: VIII-dik törvényczikk rendelkezését (a melyre tehát nem terjed ki sem a törvényhozó hatalom, sem a törvényeltörő hatalom illetékessége!): ezt Ő legszentségesebb Felsége önként és nagyon is elismeri, a minthogy kegyesen ki is jelentette, hogy a Rendek ezen jogát, melyet dicső őseitől vett át örökül Ő Felsége, érintlenül meg fogja őrizni és fenséges utódaira is sértetlenül fogja átszállítani, egyúttal a felől is biztosítván Ő Felsége a Karokat és Rendeket, hogy sem ezen ország, sem kapcsolt részei sohasem fognak edictumok vagyis úgynevezett pátensek által kormányoztatni, az ily pátensek különben sem fogván ez ország biróságai által elfogadtatni, csakis oly esetekre levén pátensek kibocsátása föntartva, a melyekben különben a törvényszerűségnek megfelelőleg ellátott ügyekben a kihirdetés csakis ezen egyetlen módon eszközölthető kellő hatályossággal. » «A biróságoknak törvény által megállapított vagy megállapítandó alapszervezetén a királyi parancsszó nem fog változtatni; sem nem fognak a törvényesen meghozott ítéletek végrehajtásukban, sem rendeleti úton megakadályoztatni, sem pedig nem fogja Ő Felsége megengedni, hogy azok végre-

Regni, ad Comitata legitime confluentibus, communem esse, nec extra illa exerceri posse. Sua Majestas Sacratissima ultra ac sponte agnoscit, ac se Jus hoc Statuum illibatam conservaturam, atque prout a Divis suis Majoribus acceperat, ita etiam ad Augustos suos Successores inviolatum transmissuram benigne declaravit. Status et Ordines Regni securos reddens, nunquam per Edicta, seu sic dictas Patentales, quae alioquin in nullis unquam Regni Judiciis acceptari possunt, Regnum et Partes adnexas gubernandas fore, Expeditione Patentium ad eum duntaxat casum reservata, ubi in Rebus Legi alioquin conformibus Publicatio debito cum effectu hac unica ratione obtinere valeret. Proinde: Forma Judiciorum lege stabilita aut stabilienda, auth(!)oritate

hajtása bárki más által is megakadályoztassék; nem fognak a bíróságok törvényesen meghozott ítéletei megváltoztattni (rendeleti úton), sőt még csak királyi fölülvizsgálat végett sem fognak azok egy vagy más politikai kormányzék elé hozatni, hanem az eddig alkotott s az ezentúl alkotandó törvények és az ország érvényben levő alkotmányának értelmében fognak bíróságot ülni a bírák. A *végrehajtó hatalmat* pedig a királyi Felség csakis a törvények értelmében fogja gyakorolni.»

Csak egy pillantást kell vetnünk ezen szövegre, annak törvényhozó hatalmat, végrehajtó hatalmat, alkotmányt stb. emlegető szavaira, és azonnal meg fogunk győződni azon hatásról, melyét az 1789-ben kitört francia forradalom alkotmányhozó munkálatai gyakoroltak az 1790/1-iki országgyűlésünkre. És ha emleget is hasonló kifejezéseket már *John Locke* a maga művében,¹ sőt emlegetnek nemcsak az Egyesült-Államok alaptörvénye, hanem részben már az 1688. évi dicsőségteljes angol forradalommal összefüggő actusok is: meg lehetünk győződve, hogy ezt a régebbi magyar alkotmányosságban szokatlan fölfogást, nyelvezetet és hangot bizonyára nem John Locketól tanulták el, sem pedig az északamerikai alkotmányhozóktól, hanem egyesegyedül azon alkotmánypolitikusoktól ott a Szajna partján, a kik az 1791-iki «*Constitution*»-nak voltak úttörői.

Regia non immutabitur, nec legitimarum Sententiarum Executiones. Mandatis impediuntur, aut per alios impediri admittuntur, nec Sententiae legitime Fororum Judiciariorum alterabuntur, immo nec in Revisionem Regiam nec ullius Dicasterii politici pertrahuntur, sed secundum conditas hucusque, aut in futurum condendas Leges, receptam Regni *Constitutionem*, Judicia per Judices, absque discrimine Religionis deligendos, celebrabuntur, *executiva* autem *Potestas*, non nisi in sensu Legum, per Regiam Majestatem exercebuntur.

¹ L. John Locke: On Civil Government.

Őszinte örömmel töltheti el tehát a buvárkodó magyar ember kebelét, ha fölismeri ezt a haladást az 1790/1-iki törvényhozásunkban. Ámde van ennek az 1790/1-iki törvényhozásunknak egy oly foltja, a melyet nem fog soha letörölhetni az idő. Ugyanezen 1790/1-iki törvényzikkünket diszteleníti el ez a folt: értem e törvényzikk azon rendelkezését, a mely kiveszi a nemesség örök adómentességének biztosítására alkotott 1741: VIII. törvényzikket.¹ Valóban elszomorodik az ember, ha megérti, hogy daczára azon idealistikus rajongásnak, mely 1790/1-ben gróf *Forgách Miklóst* és társait hevíti vala, a Karok és Rendek 1791-ben törvénybe iktatták, hogy az idők végezetéig soha törvény nem alkotható, a mely megszüntethetné a nemesség adómentességét.

E ponton tehát ott állott még 1791-ben is Magyarország alkotmányjogi haladólagos reformjának az ügye, a hol állott Mária Terézia korában, 1741-ben, a hol állott 1723-ban a VI-ik törvényzikk megalkotásakor, és már akkor is, midőn Verbőczy az ő «Tripartitum»-ának I. részében a 9. «Titulus»-t a középkori jogfejlődésünkől leszűrőgeti vala. Az sem válik dicséretökre a Karoknak és Rendeknek, hogy magukat a Mária Terézia trónjának tett szolgálataikért a nemesi adómentességnek örök időkre — «*in perpetuum*» — kivánták a veszélyben forgott királynő által megjutalmaztatni. De ez még hagyján.

¹ 1741: VIII. Erga benignam Sacrae Regiae Majestatis Declarationem sancitum est: fundamentalia Jura, Libertates, Immunitates et Praerogativas Statuum et Ordinum Regni Hungariae, Partiumque ei annexarum, signanter in Titulo 9 Partis I. Operis Decret. Tripart. et Artic. 6. Anni 1723 velut in *perpetuum ab omni Contributione ipsos eximentibus*, adeoque eatenus etiam, ne Onus publicum Fundo quoque modo inhaereat, eosdem immunitatibus, ac avito quoque usu firmatis, expressas (cum alioquin etiam per Art. 3. Anni 1715 semper eo, quod ad normam aliarum Provinciarum non gubernabuntur, praecauti et assecurati existant) sub sensum Diplomati insertae, de usu, et intellectu Legum sonantis Clausulae, nullatenus sumi posse.

Hisz akkor még kevésbé volt meg az érzék a kulturális kívánalmak iránt ebben az országban. Egészen más szempont alá esik az 1791-iki esztendő. Ekkor már több volt az európai műveltség nálunk is a politikai körökben.

De hát mi vihette rá az 1791-iki Karokat és Rendeket, hogy ily foltot ejtsenek a saját törvényhozói nemzedékek emlékezetén ?

Talán ugyanaz a szellemi szegénység, a mely az 1741-iki Karokkal és Rendekkel a XI. törvényczikkben¹ azt az ügyefogyott kívánságot hangsúlyoztatta, hogy ő Felsőge a magyar nemzet fiai közül is nevezzen ki tagokat a Bécsben székelő és *Magyarország alkotmányjogán teljesen kívül álló* osztrák államminisztériumba ?

Volt benne e része szellemi szegénységnek is a többség részéről; hisz ugyanezt a megbocsáthatatlan kívánságot¹ fejezi ki az 1790/1: XVII. törvényczikk is, a melyet pedig ugyanazon országgyűlésen alkottak meg, a mely országgyűlésen Magyarország állami önállóságát a X-ik czikkben oly fényesen vindikálták.

¹ 1741 : XI. 4. Et ad ipsum (!) etiam Status Ministerium Nationem Hungarum adhibere dignabitur. 1790/1 : XVII. Articulo 11. 1741. hic per extensum vigori suo restituo, Sua Majestas Sacratissima ultro clementer declarare dignata est, se effectum Articuli hujus quoad omnes sui partes procuraturam, et ideo tam ad *ipsum* (!) Status Ministerium, Hungaros adhibituram, quam etiam eos Ordines daturam, ut siqui de Gente Hungara necessariis caeteroquin dotibus et qualitatibus instructi, animum ad Legationes obeundas adjicerent, iis in Cancellaria Status (!) intima (!) sese penitus formandi omnis requisita praebeatur occasio; justa denique Statuum et Ordinum Desideria eatenus quoque, ut tam interna, quam externa Negotia, illa quidem per Hungaros, haec vero cum influxu (!) etiam Hungarorum pertractentur, et sic immediate Suae Majestatis decisioni submittantur, expleturam; in reliquo autem altifatam Suam Majestatem curaturam, ut sancitae quoque, quoad pacem cum Turcis ineundam, Constitutiones Regni effectum suum sortiantur.

Még inkább volt része benne azonban a hazafias bizalmatlanságnak is, a mely attól tartott, hogy majd a nemeség behozandott adójából befolyandó milliókat nem a hazájára, de a haza érdekeivel ellentétes célokra fogja fölhasználni bécsi tanácsosainak sugallatára a királyi hatalom. Sajnos, hogy e bizalmatlanságnál nem volt erősebb a törekvés kellőleg hatályos ellenőrzést, sőt budgetjogot biztosítani az országgyűlésnek; egyébként e bizalmatlanság csak természetes volt abban az időben.

De hogy a kasztszerű önzés is kivette a maga osztályrészét ebből az 1791-iki adómentességi politikából: ezt bevégzett tények bizonyítják. Nem tettek 1791-iki országgyűlésünk buzgó honatyái a városokért annyit, a mennyit a nemzetiség minden veszélyeztetése nélkül akkor már egész bizvást megtehettek volna: csak Temesvárt, Szabadkát, Pozsegát és Károlyvárost vették be az országgyűlési követküldési joggal fölruházott szabad királyi városok közé.¹ Különben eszközbe sem jutott méltó helyet juttatni a városoknak Magyarország törvényhozásában.

De leginkább bizonyít a kasztszerű önzése mellett ezen 1791-iki nemesi adómentességi politikának az a bevégzett ténye, hogy még a törvénykezés terén sem igyekeztek ez országgyűlésnek különben annyira buzgó honatyái valamit a nem-nemesek emberi méltóságának érdekében komolyabban lendíteni. A nem-nemes saját neve alatt nemes ellen nem is perelhetett. Ez volt a hagyományos jogállapot. És az 1791-iki Karok és Rendek közt nem akadt többség, sőt nem akadt párt, a mely akart is volna, meg képes is lett volna megtenni Magyarország nem-nemes, de hű fiai emberi méltóságának érdekében merő ügyszeretetből annyit, mint a mennyit tíz

¹ 1790/1: XXX. Easdem in numerum aliarum liberarum ac Regiarum civitatum cum *competente Sessione* et *voto Diaetali* recipiunt.

év múlva 1802-ben tettek meg rendi honatyáink nem-nemes honfitársaink emberi méltóságának érdekében aggodalomtelt alkalmazkodási vágyból, a francia győzelmek hatása alatt.

Csakis 1802-ben, midőn már a francia forradalom hadseregeinek győzelmi csillaga magasan ragyogott és bevilágította a középkoriasan rendi monarchiák vereségeit Marengótól föl egész Hohenlindenig, és midőn a feudalizmus a maga végvonaglásában Európaszerte rettegett attól az «első consul-tól», attól a Bonaparte tábornoktól, a ki néhány évvel ezelőtt Páris utcáin az arisztokrata-párt zendülő híveit a demokrata állameszme nevében halomra löveti vala: csakis 1802-ben alkotta meg rendi országgyűlésünk azt a törvény-czikket, mely első ízben volt némileg enyhítendő összes addigi alkotmányfejlődésünknek egyik legnagyobb szégyenfoltját. «Hogy a kiknek eddig személyes kereshetési joguk nem volt, hanem érettök vagy a városi tanács, vagy a földesuraság felperessége alatt történt az eljárás, azoknak peres ügyeik könnyebben előmozdittassanak, a Karok és Rendek Ő Felseje Kegyelmes hozzájárulásával megállapítják, hogy a polgároknak és a semmiféle úri hatalom alatt nem levő szabad állapotúaknak, a kötelezvényi és egyszerű örökösödési esetekben, saját nevök alatt a nemesek elleni perlekedés cselekvénye megengedtessek, a hatalmaskodási és személyes ügyekben pedig, a hivatalból kirendelendő tiszti ügyészt a felperesség azért illeti, hogy a megítélendő díj és a károk a jogaikban sértett nem-nemeseknek, a perköltségek meg a pervesztett fél által megtéríttessenek s a tiszti ügyésznek essenek. Azokat pedig, a kik földesúri hatóság alatt állanak, minthogy alig vagy csak nagy bajjal járhatnának el saját ügyökben, mindazon ügyekben, a melyek eddigelé földesuraik felperessége alatt lőnek szorgalmazva, továbbra is földesuraik védelmezzék a bíróságok előtt; ha ezt tenni elmulasztanák, vagy ahhoz való tehetségök hiánya miatt nem lennének erre képesek, hát akkor

a hivatalból kirendelendő tiszti ügyész mozdítsa elő ügyeiket és a védő ügyvéd költségei a peresztes féltől megtérítendőkül ítéltesse meg; magától értetvén, hogy szabad szerződési ügyekben saját felperességök mellett eljárniok azoknak is, a kik földesúri hatalom alatt állanak.»¹ Ennyit és nem többet iktattak törvénybe a Karok és Rendek 1802-ben a nem-nemesek érdekében; de legalább megtették most ezt I. Ferencz túlváatosan conservatív uralkodása alatt, holott 1790/1-ben, midőn még a toscanai állam egykori szabadelvű reformátora, II. Lipót ül vala Szent István és III. András trónján, de midőn még világrengető diadalmas csatákban nem próbálta ki erejét a francia forradalom demokrata állameszméje: merően ragaszkodtak még a hagyományos kiváltságokhoz és eszköz ágában sem volt az emberi méltóság irányában bárminemű reformot is létesíteni a nem-nemesek javára.

¹ 1802: XX. Ut illorum, quibus hucusque Personalis Actoratus non competebat, sed pro illis vel Magistratus Civici, vel Terrestri Domini Actoratu procedebatur, negotia litigiosa facilius promoveantur, Status et Ordines cum annu Suae Majestatis Sacratissimae statuunt: ut Civibus, et liberae conditionis, nulli Jurisdictioni Dominali subjectis, in contractualibus, et simplicis Successionis casibus, proprio Nomine contra Nobiles litigandi Activitas concedatur, in Potentiariis autem, et Personalibus, Actoratus Fisco Magistruali ex Publico ordinando, ea ratione competat, ut adjudicandum homagium et refusio damni laesis Ignobilibus, Expensae autem litis per illum, qui Causa ceciderit, compensandae, Fisco Magistruali cedant. Illos vero, qui Jurisdictioni Dominali subjecti sunt, quia vix, aut non nisi cum dispendio procedere possent, ultro etiam Domini Terrestres in Negotiis, quae hucusque eorum Actoratu promovebantur, tueantur; si vero intermitterent, aut propter defectum Facultatum non possent, Fiscus Magistrualis ex Publico assignandus eorum causas coram Jure promoveat, et Fisco assistenti expensae perinde adjudicentur per eum, qui Causa ceciderit, complandae. Eo praeterea suapte intellecto, quod his quoque, qui Jurisdictioni Judiciali subjecti sunt, in Contractualibus proprio Actoratu procedere liceat.

Igaz, már ez időtájban — 1802 körül — voltak hazánkban is lelkes férfiak, a kik az irodalom terén többé-kevésbé nyíltan igyekeztek útat törni a modern eszméknek; sőt már előbb a vérpadon vézettek el Martinovics és társai, részben azon vakmerőségökért is, hogy a francia forradalom eszméinek sajtó útján való terjesztését megegyeztethetőnek tartották az ősi alkotmány biztosította szabadsággal. *Kazinczy Ferencz* keblét ebben az időben is már fenkölt honfiúi érzelmek hevítték, a melyeknek nem egyszer adott kifejezést irataiban a megkérgesült rendies conservativismus nem csekély megbotránkozására; *Bessenyei György* pedig ez időtájt irodalmunkat oly munkával gazdagította, a mely határozottan a modern alkotmányos monarchia alapeszméjével rokonszenvez vala. De hát hiheti-e komolyan alkotmányunk történetírója, hogy ezek a kegyeletreméltó úttörők képesek lettek volna 1802-ben — habár csak közvetve is — oda befolyásolni a Karok és Rendek többségét, hogy megalkossa az idézett XX. törvényczikket, ha Moreau és Bonaparte győzelmei nem szereznek életképességet a francia forradalom jogegyenlőségi eszméjének annyi csataterén? S ha nem látszik vala e győzelmek után még az is valószínűnek, hogy majd még egyszer a szőke Dunának is találja fordíthatni a maga rettenetes haderejét a nyugati eszmék világtrendítő áramlata?

Lengyelország már 1791-ben közeledett ezen eszmék felé a maga májusi alkotmányával. A lengyel példa azonban ekkor már nálunk nem igen hatott. A magyar értelmiség legnemesebb éliteje ekkor már határozottan francia eszmékből táplálkozott; bevallani azonban ezt nyíltan még nem minden tekintetben mertte. Részben nem is akarta.

Mert hát vajmi sokan voltak már akkor e hazában, a kik ösztönszerűleg arra érezték magukat indíttatva, hogy folyton csak azon «nagy hasonlatosság»-ra legyenek büszkék, a melyet az Anglia alkotmánytörténelmét közelebből egyáltalán

nem ismerő hazai publicistáink már több mint egy emberöltővel ezelőtt vétek fölfedezhetni Anglia és Magyarország alkotmányossága között!

Pedig mennyire alatta állott még ekkor is, még 1802-ben is Magyarország alkotmányossága és egész jogrendje Anglia alkotmányosságának, jogrendjének! Mennyire illuzióban ringatták tehát magukat azok, kik párhuzamot vétek teljes joggal vonhatni a mi rendi alkotmányunk és Anglia alkotmánya közt már a mult században!

Schvarcz Gyula.

A TUDATOSSÁG TÉNYE SZELLEMI ÉLETÜNK ESEMÉNYEIBEN.

PSYCHOPHYSIOLOGIKUS TANULMÁNY.

Tudjuk, hogy a psyche összes jelenségei az agyban és idegrendszerben végbemenő materialis folyamatokra vezethetők vissza.¹ Ismerjük e folyamatokat is, a mennyiben azok a dúc- sejtekben székelő protoplasma- anyag molekuláris mozgásaiból fakadnak. Ezen molekula- mozgások, mint az anyagon és anyagban lepergő minden mozgás egyáltalában, erőnyilvánulás alakjában történnek. A psyche jelenségeit jellegző erőnyilvánulás alakja pedig az — *érzés*.

Valóban az érzés nemcsak alapja, kriteriuma és kizárólagos kísérő tünete minden szellemi eseménynek, hanem annak tulajdonképeni lényegét is képezi. Érzőképességet csakis a protoplasma külől, és az érzés nyilvánulását csakis a psyche jelenségeiben lelhetjük fel.

E szerint az érzés sajátos tulajdonsága a protoplasma- anyagnak. E tulajdonság épp úgy jellemzi a protoplasmát, mint a hogy a vörös szín a rézt, a légnemű állapot a kö- nenyt, a 100 foknyi forrpoint és 0 foknyi fagypoint a vizet, vagy a keménység a gyémántot karakterizálja. Ezekről sem tudunk többet, mint hogy a mondott anyagoknak tulajdon-

¹ Lásd Lechner: A psyche materialis alapja. Orvosi hetilap. 1892. 2—5. szám.

ságai és azoknak lényegéhez tartoznak. Sem e tulajdonságok miértjét, sem azoknak honnan való származását és végokát nem ismerjük. Megelégszünk azzal, ha csak megjelenésük módjába és körülményeibe betekintést nyerhetünk. Miért kívánjunk többet a lélekbuvártól, mint a mennyit a természet-tudóstól követelünk? Végre is el kell ismernünk azt, hogy lényegében a lélek sem lehet más, mint a nagy mindenséget uraló természetes erők nyilvánulásának egyik alakja, melynek kutatása ennél fogva úgyszólván a természettudományok körébe tartozik.

Érezni és tudni, egymással összeeső fogalom. Nem érezzük azt, a miről tudomást nem veszünk, és viszont tudomásunkra nem jut az, ami bennünk érzést nem kelt. Mindenki csak a saját érzéseit veszi tudomásul s ezért a rajta kívül létező világot csakis egyéni érzetei alapján ismeri meg. Az egyéni érzeteket a külvilágban végbemenő jelenségek — mint ingerek — támasztják. Minthogy azonban — tudvalevőleg — minden jelenség az anyag dinamikus külöléseiből keletkezik, azaz minden erőnyilvánulás mozgásnak a következménye, mondhatni, hogy *az érzést, azaz a tudatosságot keltő ingerek is a materialis világ mozgásaiban keresendők.* A materia mozgása ugyanis átvitettetvén a dűzsejtek protoplasma-anyagára, ebben molekuláris mozgást hoz létre (mozgás-átalakulás), mely utóbbi az érzés, illetőleg a tudatosság jelenségét szüli.

A protoplasma anyagában végbemenő molekuláris mozgás azonban kétféle alakban nyilvánul, a szerint, a mint a protoplasmás állományú sejt tevékenységben avagy nyugalomban van. A tevékenységben levő élő sejt molekuláris munkája abban áll, hogy a protoplasmát alkotó, szövődményes összetételű fehérje-vegyületek (albuminoidok) egyszerűbb vegyületekre hasadnak szét. A nyugalomban levő élő sejt molekuláris munkája pedig abban nyilvánul, hogy a tevékenység szakában széthasadó vegyületek helyébe, a sejtet

körülvevő tápfolyadékból — közvetve a vérből — a protoplasma complicált fehérje-vegyületei újra felépülnek. Mialatt tehát az élő sejt állománya — a protoplasma — *a tevékenység szakaszában szétbomlást, desorganisatiót, desintegratiót szenved, addig a nyugalom ideje alatt ismét újjáalakulásban, reorganisatióban, reintegratióban részesül.*

Kérdés már most, hogy az érzés, azaz a tudatosság ténye, a molekuláris munka mindkét, vagy ha nem, melyik szakaszához kötve jelentkezik?

Herzen¹ adatai értelmében a tudatosság jelensége kizárólag a protoplasma-munka bomlási szakaszához fűződik. Bizonyítja ezt szerinte egyrészt azon tény, hogy agyunk s idegrendszerünk fejlődéséről, növekvéséről, valamint annak munka utáni restaurálásáról — mely valamennyi az organisatió folyamatait feltételezi — érzés alakjában soha tudomást nem veszünk, másrészt azon körülmény, hogy mély alvás közben, a midőn a szétbomlott protoplasma újjátermődése kiváló mértékben megyen végbe, minden tudatos tevékenység szünetel.

De vannak ezeknél még hathatósabb bizonyítékaink is. Vegyi ismereteink kétségbevonhatlanul igazolják, miszerint a protoplasma bomlása élenyülés (oxydatio) útján jön létre. A légzés folyamán a vérbe fölvevett és a keringő vér által az agysejtekhez elvitt éleny nélkülözhetetlen kelléke a molekulák desintegrationális munkájának. Valóban tapasztaljuk, hogy nagyobb vérvesztések után a lélek tudatos működése hanyatlást mutat, avagy — ájulást okozva — teljes öntudatlanságot is szül. E mellett szólnak még ama tényezők hatásai is, melyek a vért élenyétől megfosztván, vagy annak élenyítő keringését megakadályozván, hasonló eredményhez vezetnek. Ilyen első sorban a szénéleg-mérgezés. Ide tartoznak a nagy

¹ A. Herzen: Grundlinien einer allgemeinen Psychophysiologie. Leipzig, 1889. p. 98.

üterek összenyomásából, vagy a légzésnek akadályozottságából származó tünetek. Már Benecke¹ észrevette, hogy a légzés megakasztásával a tudatos gondolkodás is megakad. Még oly hatányok is, melyek csak vérelvonólag hatnak az agyra, mint például a túlfeszített testi munka, a nemi szervek szerfeletti igénybevétele, a gyomor túlságos megterhelhetése stb., bizonyos fokú érzéketlenséget, azaz a tudatos értelmi műveletek eltompulását okozzák. Természetes, hogy fokozott mérvben várható ez azon kóros elváltozásoktól, melyek az agyban vagy az agy körül keletkezve, az általuk gyakorolt nyomás folytán, a megtámadott szerv vérkeringését korlátozzák. Tényleg igaz, hogy az agynyomás tünetei közé nemcsak a tudatos érzés tompasága, hanem a szédülés is tartozik, mint az ezen érzésben beállott bizonytalanságnak egy neme. Részben hasonló eredményeznek némely bódító szerek és az alkohol meghatározott adagjai, a mennyiben élenyszükségletüket a vérből véve, elbódulást, sőt teljes öntudatlanságot okoznak.

A tudatosság ténye tehát az éleny jelenlétéhez lévén kötve; az utóbbira pedig csak a protoplasma molekuláris munkájának bomlási folyamataiban lévén szükség, kétségtelen, hogy az csak a molekula-munka desintegracionális szakával párhuzamban léphet életbe.

Mindezeknél fontosabb bizonyítékokat szolgáltatnak a kísérleti adatok. Schiff² azon tapasztalati tényből, mely szerint minden oxydatio — mint égési folyamat — hőtermeléssel jár karöltve, azt következtette, hogy a protoplasmának élenyüléssel kapcsolatos desintegráló folyamatai nem pereghetnek le egyidejű hőtermelés nélkül. Az állatkísérletek e föltevésnek igazat is adtak. Sikerült neki ugyanis kimutatnia

¹ Benecke: Das Verhältniss von Seele und Leib. Göttingen, 1826. p. 274.

² M. Schiff: Archives de Physiologie. Paris, 1869., 1870.

azt, hogy az agyvelőben annál több melegség fejlődik, minél tudatosabbakká válnak az ingerszülte érzések, és annál kevesebb hő produkáltatik, minél csekélyebb a támasztott érzés tudatossága. Arányban a tudatosság fokával, az agyban nő tehát vagy csökken a hőképzés folyamata is. E kísérletek igazolják egyszersmind azt, hogy éppen a legerősebb tudatosság kíséretében jelentkező folyamatok azok, melyek a legnagyobb hőtermelést nemzik, pedig ezek egyúttal azok, melyek a protoplasma legkiterjedtebb szétbomlását követelik. Ezzel ellentétben a hőképzést nem közvetítő reintegrationális folyamatok tudatos érzést sohasem támasztanak.

Mindezeket tekintetbe véve, teljes bizonyossággal megállapítható, hogy *a tudatos érzés kizárólag a molekuláris munka desintegrationális szakához kapcsolva lép életbe.*

De bárha a tapasztalat tényei a mellett szólnak, hogy a tudatos érzés csak a protoplasma molekula-munkájának bomlási phásisában jut érvényre, ezzel még nincsen kimondva az, miszerint e tömecs munka reintegrationális szakasza a protoplasmát egészen érzéketlennek találja. Sőt mondhatni, hogy valószínűtlen is az, miszerint ugyanazon állomány, ugyanaz a protoplasma-anyag molekuláinak kétrendbeli állapota vagyis inkább alakulása szerint, legjellegzetesebb tulajdonságából, t. i. érzőképességéből hol kivetkőződjék, hol nem. Ha a protoplasma valóban bír érzőképességgel, akkor ezen tulajdonságának minden körülmények között fenn kell maradnia. Meg kell, hogy érezzen minden változást, melyet anyaga átszenved. Hisz minden anyag megőrzi eredeti sajátosságait. A víz pl. megtartja forr- és fagyponthelyi tulajdonságait, akár cseppfolyós, akár légnemű halmazállapotba menjenek át tömecsei. A phosphor nem változtatja meg vegyi tulajdonságait, akár sárga, akár vörös, akár oktoöderes, akár rhomboöderes alakban jelentkeznek. A kén nem veszti el vegyi egyenértékét, akár amorph, akár kristályos alakban

legyenek tömecei. És a szén sem tagadja meg egyetlenegy elemi tulajdonságát, akár a graphit, akár a kőszén, akár a gyémánt módosulataiban vizsgáljuk azt.

Pedig a protoplasma legegyszerűbb és legsajátosabb tulajdonsága éppen az érzés. Igaz ugyan, miszerint állománya vegyi bomlásokon és alakulásokon megyen át és a bomló, valamint alakuló molekulák — más-más vegyületeket alkotva — a protoplasmával egyenértékűeknek nem is vehetők; de tekintettel arra, hogy nem is a szétbomló vagy alakuló molekulák azok, melyek éreznek, hanem az élő protoplasma megmaradó anyaga önmaga az, valószínűtlen, hogy az őt érő anyagvesztéséget, valamint anyagszaporulatot egyaránt meg ne érezze; valószínűtlen, hogy — mint érző anyag — az állományában bekövetkezett gyarapodásról avagy fogyatkozásról — átszenvedett elváltozásként — tudomást ne vegyen.

Miután tehát egyrészt kétséget nem szenved, hogy minden anyag — mint olyan — jellegzetes tulajdonságait bármily körülmények között megtartja; másrészt igaz az is, miszerint minden élő anyag saját fogyatkozásait és szaporulatát megszokta érezni: föltehető, hogy a protoplasma érzőképessége annak nemcsak desintegrationális, hanem reintegrationális munka-phasisára is kiterjed. Érvényre azonban e képesség — tapasztalás szerint — ez utóbbi szakaszban sohasem jut. Ebből azt kell következtetnünk, hogy érvényesülésében a protoplasmán kívül álló hatányok által gátoltatik meg. Nos — keressük most azon okokat, melyek a tudatos érzés érvényesülését a reintegratió stádiumában megakadályozzák!

Ismeretes dolog, hogy a tudatos érzés jelentkezéseiben különféle alakokat ölthet. Jelentkezésének különfélesége első sorban a protoplasma anyagának minőségétől függ, második sorban az ingert képviselő mozgás természetétől.

Tagadhatatlan, hogy még azon egysejtű górcsói lényeknél is — a protozoáknál — melyeknek egész teste csak egyet-

len apró protoplasma-halmazból áll, ezen protoplasma minősége szerint az érzés más-más jelentkezési módja kimutatható. Így pl. az úgynevezett amoebák egy része kerüli a meleget (negatív thermotropismus), míg a myxomiceták, rhizopodák, flagelláták, ciliáták nagyobb része azt keresi (positív thermotropismus), jeléül annak, hogy a melegség ingere az előbbeniéknél kellemetlen, az utóbbiaknál kellemes érzést vált ki. Hasonlóan viselkedik az ázalagok nagy része a fénynyel szemben. A volvox globator és az opalinák pl. kerülik a fényt (negatív heliotropismus), míg az oscilláriák, diatomeák és desmideaceák legtöbbször azt keresi (positív heliotropismus). Némely rhizopodáknál a fény behatására a test protoplasmája áramlásba jut, míg másoknál ugyanakkor a meglévő áramlás megszűnik. Önmagunkon is észlelhetjük e tények igazságát, a midőn tapasztaljuk, hogy a szemünket ért akár villamos, akár mechanikus ingerek agyunkban csak oly fényérzést támasztanak, mint a fény maga, és pedig azért, mert az érzést külső protoplasma anyaga mindegyik esetben ugyanaz maradt.

Mindebből kiviláglik, hogy egyazon inger, több protoplasma közül, mindegyikre más hatással van, azaz mindegyiknél más tudatos érzést léptet életbe. Bizonyos tehát, hogy *a keletkező tudatos érzés minőségére nem lehet közömbös az, vajjon az ingerül szolgáló erőbehatás miféle protoplasma-anyagot talál.*

De e tény csak az érzés minőségére bír befolyással, arra, hogy az érzés csak a desintegráció phasisában jut érvényre, magyarázó adatot nem nyújt.

Vannak azonban még más körülmények is, melyek a tudatos érzés keletkezésére s minéműségére befolyanak.

Tények által igazolva van ugyanis, hogy a tudatos érzés minősége az ingert képviselő mozgás természetétől is függ. Némely rhizopodák pl. protoplasma-áramlás segítségével a

fényt kerülik, a meleget keresik, a mechanikus inger behatására pedig a contractió állapotába jutnak. A flagelláták és ciliáták legnagyobb része a mechanikus ingertől távolodni iparkodik (negatív thigmotropismus), míg a meleget szereti. A myxomiceták és rhizopodák, habár mechanikus ingerekkel szemben negatív thigmotropismust küölnek, némely tárgyak iránt pozitív thigmotropismust mutatnak, a mennyiben azokat fölkeresik, átölelik, körülfogják, megmászsák stb. Ide tartozik a legtöbb protozoának pozitív chemotropismusa az élenyvel, tápanyaggal és vízzel szemben, míg más vegyi ingerek iránt negatív chemotropismust árulnak el. A vorticellák rajzó, tánczó s perdülő mozgásaira másként hat a fény, másként a meleg és másként a saját fajukkal való érintkezés, úgy hogy viselkedésükből bátran kiolvasható ama következtetés, miszerint ezen egysejtű ázalagok a fény és hő érzésén, kívül még a közérzet egy alakját, a tudatos nemi érzetet is ismerik. Mindezen Romanus,¹ Ehrenberg,² Engelmann,³ Entz,⁴ Rossbach,⁵ Häckel,⁶ Pfeffer,⁷ Verworn⁸ és mások által észlelt adatok csak a protoplasmának az ingertől függő viselkedése mellett szólnak. Különben eléggé ismer-

¹ G. J. Romanes: L'intelligence des animaux. Paris, 1887.

² Ehrenberg: Die Infusorienthiere als vollkommene Organismen. Leipzig, 1838.

³ Engelmann: Über die Reizung contractilen Protoplasmas durch plötzliche Beleuchtung. Pflügers Archiv. Bd. 19. — Physiologie der Protoplasma- und Flimmerbewegung. Hermanns Handb. d. Physiologie. Bd. I.

⁴ G. Entz: Studien über Protisten. Budapest, 1888.

⁵ Rossbach: Die rhythmischen Bewegungserscheinungen der einfachsten Organismen und ihr Verhalten gegen physikalische Agentien und Arzneimittel. Würzburg, 1871.

⁶ Haeckel: Studien über Moneren und andere Protisten. Biologische Studien. Heft 1. Leipzig, 1870.

⁷ Pfeffer: Über chemotaktische Bewegungen von Bakterien, Flagellaten und Volvocineen. Tübingen, 1888.

⁸ M. Verworn: Psycho-physiologische Protisten-Studien. Jena, 1889.

retes dolog, hogy minő egymástól különböző tudatos érzéseket kelt bennünk a fény, a hang, a szag, a hő stb. ingere, egészen eltekintve attól, miszerint mindegyikök más érzék-szerv útján jut érvényre.

Annyi tagadhatatlan, hogy *a protoplasma állományán kívül főleg az inger minősége szabja meg a tudatos érzés kvalitását.*

De az inger minősége a kinetikus erő mozgásalakjától függ. Nem minden létező mozgásalak hat ingerként a protoplasmára. A szerves lények legtökéletesebbje — az ember — sem képes a mindenségben működő valamennyi erő mozgásáról tudomást szerezni magának. Csak azon mozgásalakból válik a protoplasma számára inger, a mely a physikális mozgásból physiologikus mozgásba képes átmenni (a mozgás transzformatiója), azaz abból, mely — az organismusra hatva — physikális természetű hullámmozgásait az organikus sejtek molekuláris mozgásaiba átviheti. Ezen mozgás-transzformáció éppen olyannak képzelendő, mint a minő pl. telephonozásnál jön létre, a midőn a hanghullámok fölveszik az elektromosság hullámalakját és később újból a hanghullámok mozgásalakjába térnek vissza.

A mozgás ezen transzformációját élő organismusoknál az érzékszervek teszik lehetővé. A hol ilyenek nincsenek, ott egyenesen önmaga a protoplasma eszközli az átvitelt; a hol pedig tökéletlenek a szervek, ott az érzések kvalitása is tökéletlen marad. Az állatvilágon keresztül, az egysejtű protozoától kezdve az emberig, átmenetes formákban feltalálható az érzékszervek fejlődés-sorozata, mely a tökély legkülönbözőbb fokozatait mutatja. A legalsóbb rendű állatoknál egyetlen érzéket képez az egész testfelület. A fejlődés további fokozatain a kültakaró egyes helyein elkülönített érzékszervek képződnek sokféle alakulásban, melyek az embernél érik el a differens ingerlékenység legnagyobb fokát. Mindazonáltal

az ember nem képes a fizikális mozgások mindegyikét tudatosan megérezni. A fizikális hullámmozgások közül azokat, a melyek másodpercenként 16. egészen 40,000 mozgást tesznek ki, hang alakjában, azokat pedig, melyek a 412 billió egész 912 billio rezgésre mennek fel, fény alakjában fogjuk fel. A két sorozat közé eső rezgés-gyorsaság részben hőérzést kelt. Úgy a 40 ezer és a 412 billió közti, mint a 912 billión felüli rezgés-gyorsasággal bíró ingert szervezetünk nagyrészt nem tudja megérezni, holott biztos ismeretünk van arról, hogy ilyen mozgás-gyorsaságok is léteznek. Tudjuk pl. hogy az ibolyaszínen túl még gyorsabb és a vörös színen alúl még lassúbb rezgésű fénysugarak is vannak, pedig ezeket nem látjuk. Az is kétségtelen, hogy a magnetismusban rejlő mozgásokat épp úgy nem bírjuk megérezni, mint a hogy a roppant gyors molekuláris mozgással járó vegyi folyamatokkal szemben nagyobbára érzéketlenek vagyunk. Annyi megállapítható, miszerint a szervezetünkre ható ingerek, az azokat felfogó érzékszervektől függőleg, kvalitásaikban egymástól eltérő tudatos érzéseket támasztanak.

De minthogy vannak ingerqualitások, melyek tudatos érzést éppenséggel nem képesek kelteni, úgy látszik, hogy az inger minősége nem elegendő a tudatosság minden jelenségének kiszabására, még kevésbbé a reintegrationális érzéshány magyarázatára.

Vannak körülmények, melyek közt a rendszerint tudomásunkra jutó érzéki ingerek is épp oly kevésbé gerjesztenek érzést, mint a magnetismus, az ultra-ibolyaszín, vagy a vegyi folyamatok molekuláris rezgései. Ez történik mindakkor, valahányszor az inger csak egyetlenegy érzést kelt. Valamint nem látjuk a fehér mezőben levő fehér pontot, vagy a fekete felületre írt fekete vonalat, mert köztük és alapjuk közt nincsen ellentét, mert mindkét esetben csak egyetlenegy érzés közvetítettik; úgy nem jutunk tudatos érzéshez mindakkor, vala-

hányszor az ingerként hatni akaró benyomás mellé legalább még egy érzés nem társul. Hiába hatnak pl. a mélyen alvóra a legerősebb ingerek, mindaddig, míg az alvó testén reflex-mozgásokat kiváltaniok nem sikerül, az ingerhatás őt tudatos érzésre nem fogja ébreszteni. Mihelyt azonban a reflex-mozgás létesült és az izmok összehúzódásából fakadó izomérzet az ingerézés mellé odatársult, egyszerre lehetővé lett téve mindkettőnek tudomásul vétele. Ugyanaz mondható a figyelemre nem méltatott ingerhatásokról. Ezek létezéséről is csak akkor értesünk, ha figyelmünket rájuk fordítjuk. De mivelhogy a figyelem nem egyéb, mint bizonyos izomcsoportoknak egy időben végbemenő feszülése, újból azon conclusióhoz jutunk, miszerint *a tudatos érzés életbeléptetéséhez úgy látszik, még izmaink mozgása is szükséges.*

Az ingerkiváltotta izomfeszülésből fakadó egyidejű érzés, az ingerézés mellé társulva adja meg az alkalmat arra, hogy az ingerézés — mint egyedül álló érzés — öntudatlan ne maradjon.

Ezen tény megállapításával eljutottunk a *reflex-körök* kiváló szerepének elismeréséhez. Vizsgáljuk ezeket közelebről! Talán választ kaphatunk általuk a fölvetett kérdésre.

Az inger felvétele érzékeink által, az érzés tudomásulvétele a psyche műveleteiben és a mozgás kivitele izmaink segedelmével, mindmegannyi tényezők, melyek — egymásba lánczolódva — a reflex-kör alakulását állítják elénk. Az idegrendszer nem különálló valami az organismus szervezetében, hanem annak tulajdonképeni lényege és alapállománya. Az idegrendszer tulajdonképen az eredeti állati protoplasma és, megtartva ebbeli protoplasmás jellegét, a fejlődéstörténelem fokozatain keresztül, szerveket alkotott magának önnön állományából, melyeket ural és saját céljaira aknáz ki. Így jöttek létre az emésztő- és légzőszervek, így alakult a támasztadó váz és így támadtak az izmok és érzékszervek. Az izmok

az idegvégék átalakulásából származtak, a miként e folyamatot a gregarináknál és piócfaféléknél még most is szemmel kísérhetjük. Az izmok lényegükre nézve az idegvégék átídomulásának tekinthetők, és minthogy az érzékszervek is hasonlóan fejlődnek; az érzékszervek, idegrendszer és izmok hármas kapcsolatából származó reflex-pályák tulajdonképpen egy egységes szervnek mondhatók.

Az organismusban boncztanilag készen álló reflex-pályák, melyek érzékszerveinkben veszik kezdetüket és a központ felé haladó idegutak mentén érzeinket összekötik a központi idegrendszerrel, onnét pedig, centrifugál idegpályákon végig, kapcsolatot létesítenek a központi idegrendszer és a test izmai között, ezen reflex-pályák arra képesítik és készítetik az organismust, hogy minden reá ható ingerre, a saját céljainak megfelelő mozgással válaszoljon. A kör az ingerből kiinduló mozgással kezdődik és az organismuson áthaladva, az ingerre célzó, azt kereső vagy távolító mozgással végződik, tehát az inger tárgyában találja eredése, úgy mint végződése helyét.

Kétséghivonhatlan kísérleti tények bizonyítják, hogy *minden inger, ha az organismus által felfogatik, valamely reflex-kör mentén lezajló mozgás-sorozatot indít meg, mely érzéki felvétellel kezdődik és kivétel nélkül izommozgással végződik.*

Éppen úgy, a mint ingerbehatás hiányában tudatos érzés létesülése nem lehetséges, ez utóbbi kapcsolatos izommozgás jelentkezése nélkül sem képzelhető.

Bármily nagy legyen is az agy és idegrendszer dúcz-sejtjeinek érzőképessége, ez önmagában nem elegendő arra, hogy az emberi értelemhez hasonló magas functiókat eredményezzen. Hiszen az emberi test számos szervében feltalálhatjuk a protoplasmás sejteket, a nélkül, hogy akár a máj, vese vagy here, akár bármely más szervünk képes volna

velünk szemben önálló tudatos érzéseket elárulni. Pedig kétségtelen, hogy — minden protoplasma érzőképességgel bírván — a nevezett szervek sejtjei sem nélkülözik a tudatos érzés képességét. Tényleg a lép, az ondó, a máj sejtjei fel vannak ruházva sajátos érző- és reakció-képességgel, azaz bírnak psychével, csakhogy azon különbséggel, miszerint tudatos érzésük tisztán és kizárólag a sejt-individuumhoz tapad. Hiányzanak náluk azon összeköttetések, melyek segedelmével a bennök inger folytán létrejövő molekuláris mozgást a külvilágba projiciálhatnák, vagyis hiányzanak ama kötelekek, melyek több érzést egymással s ezeket ismét izomérzésekkel összefűzni engednék. Azon körülmény tehát, hogy az emberi agy- és idegrendszer protoplasmás sejtjei oly gazdag idegpályák felett rendelkeznek, melyek egymás között, valamint köztük és a környi érzékszervek, meg mozgásszervek között a szükséges összehidalást állandóan fentartják; ezen körülmény adja meg az emberi psyche oly magasztos működésének lehetőségét. *Végső sorban a magasabb rendű szellemi működésnek nyitja a reflex-pályák organikus szerkezetében keresendő.*

Valóban, ha végig tekintünk az állatvilág idegrendszerének fejlődési fokozatain, azt találjuk, hogy az állatok értelmi tehetségei egyenes arányban állanak a reflex-pályák kifejlődése fokával. Minél tökéletesebbek és szövödményesebbek e pályák körei, annál tökéletesebb és sokszerűbb az organismus psychikus működése is.

Mindezekből kiderül, miszerint a protoplasmás dúcsejtek önmagukban az értelem tudatos műveleteinek véghezvitelére elégtelenek. Szükséges ehhez mindig, hogy a reflex-pályák mentén végbemenő molekuláris folyamatok összesége váltassék ki. A molekuláris folyamatok ezen összeségéből azonban az érzetek nagyobb tömege fakad. És ezzel meg van adva a mód, hogy az ingerszülte érzés egyedülálló ne maradjon, hogy t. i. a tudatosságra való jutás föltétele az

időazonos érzések többsége által kielégítést nyerjen. Kíváncsi tudni már most, hogy a tudatosság tényének életbe-lephetéséhez a reflex-kör mentén létesülő mely érzések egyidejűsége szükséges okvetlenül? Az e kérdésre nyerendő válasz megadja majd a feleletet azon előbbi kérdésünkre is, hogy miért jut tulajdonképen a tudatos érzés csak a protoplasma tömeccmunkájának desintegrationális szakaszában érvényre.

Az érzéki inger befolyása a tudatos érzés minőségére már említés tárgya volt. Nem emlékeztünk azonban meg arról, hogy az némileg az inger erőfokától is függ. Csekély intenzitású ingerek tudvalevőleg tudatos érzést nem keltenek. Az érzés kiváltására szükséges, hogy az inger az erősség bizonyos fokát érje el. Azon mérhető határt, a melynél valamely inger-intenzitás érzést kelt, Fechner¹ *ingerküszöbnek* keresztelte el. Az ingerküszöb magasságát a protoplasmás sejt úgynevezett ingerlékenysége határozza meg.

E kifejezés: «ingerlékenység» azonban némi magyarázatot igényel. Ha általa a protoplasmának egy különálló, az érzési képességtől független tulajdonságát akarjuk megjelölni, akkor — a két tulajdonság közül mindegyik megváltozhatván — fel kellene tételeznünk azt is, miszerint esetleg csekély ingerlékenység mellett nagy érzési képesség, és viszont nagy ingerlékenység mellett csekély érzési képesség is fennállhat. De ez képtelenség! Ha pedig e cím alá a protoplasmának azon tulajdonságát akarjuk foglalni, mely szerint az az ingerek behatására különböző mérvben képes reagálni, akkor csak ugyanannak adunk más nevet, a mit már az érzőképesség nevével illettünk. Az ingerlékenység tulajdonképen az érzőképességgel teljesen azonos fogalom.

¹ G. Th. Fechner: Elemente der Psychophysik. 2. Auflage. Leipzig, 1889.

De ha ez így van, nem lehetséges az, hogy a protoplasma érzőképessége az ingerküszöb határvonalához kövte legyen. Valamint lehetetlen pl, az, hogy a szivacs, ha még oly kevés vizet hocsátunk is reá, meg ne nedvesedjék, bárha az általa felvett kevés víznek nyomát rajta meglátni nem lehet, úgy képtelenség az is, hogy a még oly kicsiny inger a protoplasmán változást ne eredményezzen, ha annak tudatára talán nem is jövünk. Úgy, mint a szivacs vízfelvételi képességében nem gondolhatunk kezdeti határt, úgy a protoplasma érzőképességében sem állíthatunk fel ingerküszöböt.

Példának okáért képzeljünk el magunknak egy tőlünk nagyobb messzeségben kongó harangot. Mi a harang hangját távolsága miatt nem halljuk. Képzeljünk már most hozzá, ugyanott vagy másutt, de hasonló távolságban, még egy második, sőt harmadik, esetleg még több ugyanakkora harangot. annyit t. i., a mennyi elegendő ahhoz, hogy valamennyinek együttes hangja végre hallható legyen. Egyenkint azonban egyik harang sem hallatszik hozzánk. Nos — mi történik akkor? Az történik, hogy nekünk, egymástól távol álló több inger összehatása folytán oly tudatos érzésünk támad, melynek minden egyes componense magában ily érzést létrehozni nem képes. Azaz oly érzésnek jutunk tudomására, mely csupa egyes — egyenként tudatossá nem váló — érzésekből tevődik össze. Igazán, ha a harangok bármelyike megszólal, egymagában egyik sem hallatszik el hozzánk. Azoknak együttes kongása azonban tudatos érzést kelt bennünk. És mint-hogy ezen tudatos érzésben a harangok egyenkénti kongásából eredt érzet mindegyike befoglaltatik, kétségtelen, miszerint ezen utóbbiak akkor is keltettek érzetet, a mikor az tudomásunkra nem esett. Más szóval: az ingerek reánk hatottak akkor is, a mikor az úgynevezett ingerküszöböt átlépniök nem sikerült, vagyis a protoplasma már ingerlékenynek mutatkozott akkor is, a mikor attól tudatos érzésünk nem

támadt. Ily értelemben nyilatkozott különben már Hamilton¹ és Tain² is, a midőn kifejtették, hogy «minden, a miről tudunk, abból áll, a mit nem tudunk», és «minden érzésünk észre nem vett elemekből tevődik össze». Hartmann³ ugyane nézetnek a következő szavakban adott kifejezést: «a tudatos lelki működések megismerésének kulcsa az öntudatlanság régióiban fekszik».

Végül is azon tény, mely szerint minden tudatos érzés létesítéséhez az inger-intensitás bizonyos foka — műkifejezéssel élve, az ingerküszöb átlépése — szükséges, az ingerlékenység és ingerküszöb felvételével elegendő magyarázatot nem talál.

A tapasztalat mutatja, miszerint az érzések intenzitása nem kizárólag az inger erőfokától, hanem még inkább az érzést elszenvedő organismus individuális mérlegelésétől függ. Egy és ugyanazon inger egyiknél erősnek, a másiknál gyengének tűnik, sőt ugyanaz az egyén egyszer erősnek, másszor gyengének érezheti ugyanazt az ingerhatást. Az edzett ember nem fázik ott, a hol az elkényeztetett ember már dideregni kezd, és a zenélő apa észre sem veszi a gyermekek lármáját, a mikor jól begyakorolt darabot játszik, míg valamely új dalmű betanulásánál ugyanaz a zaj erősen sérti őt.

De ha az úgynevezett ingerlékenység foka, valamint az ingerküszöb magassága egyéni mérlegelésnek tárgya lehet és e szerint egyénileg s idő szerint módosul: akkor az érzések intenzitása sem lehet állandó tulajdonság, hanem csupán egyénileg változó idő szerinti functió szüleménye. Mihelyt azonban látjuk, hogy az érzés intenzitása nem az inger erőfoká-

¹ La philosophie de Hamilton. Par J. St. Mill. Trad. par Cazelles. Paris, 1869. — Des modifications mentales inconscientes. Chap. XV.

² H. Taine: De l'intelligence. Paris, 1870. Vol. I. Chap. I.

³ E. Hartmann: Philosophie des Unbewussten. Berlin, 1869.

tól függ, joggal kérdezhetjük: miben is állanak tulajdonképen — lényegüket illetőleg — ezen intenzitások?

Úgy az érzés-, mint az inger-intenzitásról csak annyit tudunk, hogy mérhetőek. Mérésük a fentiek szerint időlegesen és egyénileg változó tényezők segédelmével történik. Minden mérés tér-, idő- és súlymérésre vezethető vissza. Sőt a megnyiben az utóbbi kettőnél úgy az óra mutatója, mint a mérleg rúdja szintén a tér befutásával jelzi nekünk az időt és a súlyt, ezek is a tér mérésére vezethetőek vissza. A tér mérése azonban, a mint azt Spencer¹ óta Wundt,² Jastrow,³ Preyer,⁴ Goldscheider,⁵ Müller,⁶ Mach,⁷ Stricker,⁸ Schäfer,⁹ Münsterberg¹⁰ és számosan mások részletesen kifejítették, izommozgások, illetőleg izomfeszülések, vagyis az ezek révén támadó izomérzések segédelmével eszközöltetik. Az izom összehúzódása alkalmával t. i. tért fut be és a befutott térnek nagysága egyenes arányban van az izom által kifejített munka

¹ H. Spencer: Principles of Psychology. London, 1855. 3. ed. 1890.

² W. Wundt: Physiologische Psychologie. 3. Aufl. Leipzig, 1887.

³ Jastrow: The perception of space by disparate senses. Mind V. II. p. 539.

⁴ W. Preyer: Die Wahrnehmung der Schallrichtung mittelst der Bogengänge. Pflüger's Archiv. Bd. XL. p. 586.

⁵ A. Goldscheider: Untersuchungen über den Muskelsinn. Archiv für Anatomie u. Physiologie. 1889. Bd. V. VI. p. 369.

⁶ G. E. Müller u. Schumann: Über die psychologischen Grundlagen der Vergleichung gehobener Gewichte. Pflüger's Archiv. 1889. pag. 71.

⁷ Mach: Grundlinien der Lehre von den Bewegungsempfindungen. 1875.

⁸ S. Stricker: Studien über die Bewegungsvorstellungen. Wien, 1882. — Studien über die Sprachvorstellungen. Wien, 1880.

⁹ K. Schäfer: Über Wahrnehmung eigener passiver Bewegungen durch den Muskelsinn. Pflüger's Archiv. Bd. XLI. p. 566.

¹⁰ H. Münsterberg: Augenmass. Raumsinn des Ohres. Beiträge zur experimentellen Psychologie. Hft. 2. 1889.

nagyságával. Minthogy pedig ez utóbbi izomérzetek által jön tudomásunkra, a tér mekkoraságát illetőleg, az ennek mérése közben támadt izomérzések minősége fog tájékoztatni bennünket.

Münsterberg¹ ezenkívül kísérleti úton is kimutatta, hogy az inger-intensitások mérése izomérzések útján megyen végbe. Ez alkalommal egyúttal kimutatta azt is, hogy mindig az izom feszülésében beállott változás az, mely reflectorice kiváltva, meghatározza azt, vajjon az inger minő intensitással hatott reánk. *Ha az inger erős izomfeszüléseket vált ki, erős érzésünk is támad, ha ellenben gyenge izomfeszülésbeli különbségeket létesít, gyenge érzést szül.* Ezt teszi pedig éppen úgy akkor, a mikor az inger maga erős, mint akkor, a mikor az gyenge. Ily úton lehetővé válik, hogy a kicsiny zaj is nagynak tűnjék és viszont az erős lármát is alig vegyük észre, a szerint, a mint egyénileg és idő szerint reflexeink alkalmazkodnak. Így lehetséges, hogy a kínos fogfájás — az orvoshoz érve — szünetelni kezdjen, vagy a mulattató körben eltűnt főfájás, a magány unalma közt, ismét visszatérhessen. Az esetleges izomfeszülések minősége és nagysága határozza meg ezen esetekben a tudatos érzés intensitását.

Alkalmazva már most ezen tényeket az *ingerlékenységről* és *ingerküszöbről* mondottakra, kiviláglik, hogy *mindkettő tulajdonképen a reflex-kört bezáró izomfeszülés által szabatik ki. Ha az inger oly csekély, hogy reflectoricus izomfeszülést nem vált ki, tudatos érzés sem támad; ha pedig elegendő nagy arra, hogy reflex-mozgást, illetőleg izomfeszülésbeli változást létesítsen, akkor a tudatos érzés is — e változás nagysága által kihatározott intensitással létrejön.*

¹ H. Münsterberg: Neue Grundlegung der Psychophysik. Beiträge zur experimentellen Psychologie. Hft. 3. Freiburg, 1890.

Mondottuk azonban, hogy az inger-intenzitás megérzésében nem az izommozgás nagysága általában, hanem csak az izom feszülésében beállott változás különbsége határoz. Megérthetjük ezt azonnal, ha meggondoljuk, hogy a mérés eredményére nézve teljesen közömbös az, vajjon pl. valamely súlyt karunk melyik állásából kiindulva kezdjük mérlegelni. A félkilónyi súlyt egyformán nehéznek fogjuk itélni, akár behajlott, akár kifeszített karokkal emeljük azt, mert a karunkban már megvolt feszüléshez hozzájárult feszüléstöbblet az, mely az érzett súly nagysága tekintetében tájékoztat bennünket, s ez mindig az előzőleg fennállott feszülés-nagyságtól független. Éppen így járunk, ha ütemekben időhosszakat mérünk ki kezünkkel, vagy lábunkkal kilépjük valamely térnek nagyságát. Ez utóbbi esetben még azt is tapasztalhatjuk, hogy — bekötött szemmel mérve — nagyobbnak ítéljük azt a térséget, melyet térden csúszva, mint azt, a melyet rendes lépésekben haladunk át, mert az egyik esetben ugyanazt a munkát nagyobb, szokatlanabb izomfeszülésekkel teljesítjük, mint a másikkban.

De ha a feszüléstöbblet tájékoztat minket, akkor kétségtelen, hogy nem minden inger-mekkoraság közti különbség elegendő arra, hogy önálló érzést keltsen. Tudjuk az arányok törvényénél fogva, hogy két nagyság közti viszony akkor marad ugyanaz, ha növekedésük vagy csökkenésük a fennálló viszony arányában történik. Például 200 kilo és 1 gramm között ugyanazon súlyviszony áll fenn, mint 400 kiló és 2 gr., vagy 600 k. és 3 gr. között. Míg tehát e példában az egymással arányba helyezett számsorok közül az egyik arithmetikus számokban növekedett, addig a másikkban, a viszony egyenlő fentarthatása végett, geometrikus számokban kellett növekednie. Ugyanezt kimutatták a physiologikus kísérletek az inger és érzés közti viszony tekintetében is, a midőn a Weber-féle törvény felállításához vezettek. A Weber-féle

törvény nem mond mást, mint azt, hogy ahhoz, miszerint az érzések arithmetikus számokban növekedjenek, szükséges, hogy az igerek geometrikus számokban nagyobbodjanak. Ugyanez áll az inger és az izomfeszülés közti viszonyról is.

Mondottuk, hogy az intenzitások mérésénél az izomfeszülésekben beállott különbségeket érezzük és nem az egész feszülést. E feszülésbeni különbséget azonban nem jön létre ott, a hol két egyenlő, de ellentétes (antagonista) feszülés egymást megsemmisíti, valamint ott sem, a hol a feszülés növekedése nagyon lassú fokozódásban történik. Azért mindannyiszor, valahányszor pl. végtagjainkat éppen oly erővel hajlítjuk, mint a minővel feszítjük, s azért a végtagok helyüket nem is változtatják, az izmokban feszülésbeni különbséget érzetének tudomására nem jutunk. Ugyanígy járunk, ha pl. valamely fény vagy hang észrevétlen lassúsággal erősödik. Nussbaum¹ pl. gyakran látta a berlini iskolás gyermekek azon furfangját, melylyel — óvatos lassúság mellett — vékony tüket szurkáltak egymás bámulatára a kezük vastag húsán keresztül, a nélkül, hogy fájdalmat éreztek volna mellette. Soliman Hadzsi fakir csodálatos sértetlensége is, úgy látszik, ily alig észrevehető lassúsággal eszközölt fájdalomlan szúrásokon alapszik. Az intenzitás fokozódását ilyenkor tudomásul nem vesszük, mivel a kísérő izomfeszülések feszülésbeni különbsége fokról fokra minimális természetű.

És éppen e körülményben lehető fel az ingerküszöb jelenségének magyarázata. Az izomfeszülés alatt az izom tért fut be (rövidebbre összehúzódik) és a térbeni mozgás pontról pontra megyen végbe. Míg az izomfeszülésbeni különbséget egyik ponttól a szomszéd pontig arithmetikus számértékben növekedik, addig az ingernek geometrikus arányban

¹ I. N. v. Nussbaum : Neue Heilmittel für Nerven. Breslau, 1892.

kell fokozódnia. Elképzelhető már most, hogy tulságosan csekély vagy lassan beható ingereknél az ingernek már is tetemesebb nagyságra kellett emelkednie. mielőtt az izomfeszülésben még csak a legminimálisabb különbszet beállhatott volna. Ebből egyszersmind az is látható, hogy ezen inger-emelkedésnek mindaddig kellett tartania, mígnem az izom feszülésbeni különbszete valahára észrevehető térbeni kiterjedést nyert, azaz — a régi kifejezéssel élve — míg az inger nagysága az ingerküszöböt átlépte. *Az ingerküszöb jelensége tehát végokát a reflectorice kiváltott izomfeszülések fellépésének körülményeiben, azaz az izom térbeli mozgásának szükségességében találja meg.*

Érzőképességünk határát nemcsak az ingerküszöb egyedül szabja meg. Úgy, mint lefelé, felfelé is ki van tűzve a tudatos érzés végső határa. Túlnagy ingerek épp oly kevésbé keltenek érzést, mint az ingerküszöbön alúl állók, vagy legalább is — bizonyos határon túl — az érzés intenzitását növekedni többé nem engedik. E felső határt Wundt «*ingermagasság*»-nak nevezte.

Az ingermagasság ténye szintén kimagyarázható az érzést közvetítő izomfeszülés magatartásából. A mint az ingernek csak bizonyos erősség elérése után sikerül az izomfeszülésben térbelileg is nyilvánulásra jutó különbszertet támasztania: úgy hiába fokozódik bizonyos intenzitáson túl, mert az izom saját összehúzódási képességét meghaladó feszülésnél nagyobb különbszertet soha létre nem hozhat. *Az ingermagasság határa tehát a feszülő izom önnön hosszában, azaz az ezáltal térhez szabott összehúzódási képességében leli korlátait.*

Az ingerküszöb magassága egyéni változásoknak is alá van még vetve. Tudjuk, hogy az individualis ingerlékenység fokozódhatik és csökkenhet. A súlyos betegségből lábadozók pl. rendkívüli ingerlékenységet mutatnak, mivel gyenge inge-

rekre is már erős tudatos érzéseik támadnak. Ilyen állapot mellett mindig constatálható, hogy az illetőknek izomereje — a betegség folytán — nagy mértékben hanyatlott. A gyengébb izomnak azonban nagyobb munkát kell elvégeznie, ha ugyanazt az eredményt akarja elérni, mint az erősnek. A gyenge izom tehát az erősnél jobban kell hogy összehúzódjék, ha ugyanazt az ingerkövetelte effectust kívánja czélozni. Már pedig a nagyobb összehúzódásból nagyobb feszülésbeli különbözet is támad, azaz az izomzat elgyengült állapotában az ingerbehátások intensebben jönnek tudomásunkra, mint az erőteltség állapotában. Ez okból a gyenge testalkotású egyének rendesen érzékenyebbek és érzelgősebbek, mint az edzett izmos emberek. Ugyanez okra vezethető vissza némely idegbetegek és elmebetegek roppant ingerlékenysége és nagyfokú reakcióképessége is.

Ezzel ellentétben sokszor erős behatások is alig képesek reánk inger gyanánt hatni. Ez mutatkozik pl. a heves öröm vagy rendkívüli bú folytán beállott szellemi tompaság vagy extasia pillanataiban, a midőn rajtunk erősebb ingerek is hatás nélkül maradnak. Az erős kedélyhangulat szintén nagyobb fokú ingernek a szüleménye, és mint ilyen, erélyesebb izomfeszülések által van kísérve. E nagyobb izomfeszülések fennállása mellett természetes, hogy a más ingerek támasztotta újabb s kisebb izomfeszülések éppen nem, vagy alig eredményezhetnek számbaeső feszülési különbözetet. Némely elmekóralakoknál tényleg találunk az izmok munkaképtelenségével arányos érzéstelenséget, mint pl. a melancholiánál, hol nagyobb ingerek is nehezen vétetnek tudomásul, vagy a stupornál, hol teljes mozgatlansággal kapcsolatos tökéletes öntudathiány is lép fel.

Mindebből újabb bizonyítékokat kovácsolhatunk a reflexmozgás nagyfontosságú szerepkörére nézve a tudatosság tényeiben. De mellette szólanak még félre nem érthető kísérleti adatok is.

Tudjuk azt, hogy *valahányszor valamely inger tudatos érzést akar kelteni, kell hogy bizonyos időn át hathasson reánk*. Az édes íz megérzése pl. nem történik azonnal a cukor szájbavételekor, hanem valamivel utána. És ha a cukrot a nyelvről gyorsabban távolítottuk el, semmint az ízérzés beállott volna, legfeljebb bizonytalan tapasztelési benyomásunk maradt vissza belőle.

Túlságosan rövid ideig behatolt ingereket tehát vagy éppen nem, vagy természetüknek meg nem felelő alakban veszünk tudomásul. Hasonló áll a túlhosszan reánk ható ingerekről is, minthogy ezek szintén megszűnnek érzést támasztani, avagy legalább is — úgy intenzitásukban, mint kvalitásukban — folyton módosuló, ingadozó érzéseket ébresztenek. Futólagos érzéki behatások, mint pl. a villámcsapás, csillaghullás, földrengés moraja stb., ha nagyon rövid ideig tartottak, rendszerint észrevevésre sem kerülnek, vagy ha igen, oly homályos alakban, hogy az érzés minősége és erőssége tekintetében nagyrészt tájékozatlanok maradunk. Ez okból bárhányan lesznek is tanúi ugyanazon pillanatnyi jelenségnek, valamennyien mást fognak belőle kiérezni. Így történt az Tschudi esetében is, a ki — vadásztársaságával együtt — az erdő közepén szokatlan légtünet által lepetett meg. Erős, rövid ideig tartó zaj volt az, melyet a társaság egyes tagjai majd óriási sas szárnycsattogásának, majd rengeteg pörgettyű lárájának, majd egy falka madár süvöltésének, majd pedig a fák összedőléséből származó robajnak stb. gondoltak. Mindegyik más emlékképeket idézett fel öntudatába, mivel az érzés maga — dacára nagy intenzitásának — rövid tartamánál fogva világos képzet tudomásul vételére elégtelen volt.

Túlsokáig tartó érzések szintén megmásíthatnak a hosszú tartam alatt. Így a fájdalom, ha hosszasan elnyúlik, lassanként eltompul, avagy — erősségét illetően — fel s alá ingadozik. Hol tűrhetetlen, hol alig érezhető, hol tompa, hol éles,

szóval folytonos változásokon megy keresztül. Mondhatni ezt minden állandó nagyságú és hosszú ideig tartó ingerről egyaránt. A patak zúgása, a malom kerepelése, az óra ketyegése, az eső zuhogása, a csillagok fénye, a virág illata stb. mindmegannyi — bár legyenek állandó intenzitásúak is — ha hosszan tartó érzést keltenek, erősségükben, sőt színezetükben is folytonos ingadozást tüntetnek fel. A csillagok pl. hosszasan nézve őket — bárki meggyőződhetik róla — csakhamar változó fényességet és látszólagos színváltozást küldölnek. A hangvilla hangjára tartósan figyelve, azt erősségében hullámszerűen ingadozni véljük s belőle majd ilyen. majd amolyan felhangok domborodnak élénkebben ki. Az inger tulságosan hosszú tartama tehát csakúgy befolyásolja a tudatos érzés kvalitását és intenzitását, mint a túlrövid.

Mire vezethetők vissza ezen jelenségek? Ismét csak az ingertámasztotta reflex-mozgás minőségére. Mihelyest az inger oly rövid ideig tart, hogy kellő izomfeszülés létesülésére elég időt nem enged, a támasztott mozgás éppen semmi, vagy legfeljebb minimális nagyságú lesz. Hiszen minden mozgás végbemenetelére idő szükséges, és ezen idő annál hosszabb kell hogy legyen, minél nagyobb terjedelmű maga a mozgás. A tulságosan rövid tartamú inger ennélgyva erősebb reflex-mozgás keletkezéséhez nem nyújthat elegendő időt, sőt — tartamától függőleg — esetleg térben alig nyilvánuló oly kicsiny izomfeszülési különbözetet teremt, mely eredményében a fent vázolt nagyon kisfokú inger hatásához lesz hasonlóvá. Azaz, az úgynevezett ingerküszöb határáig, általa tudatos érzés nem fog keltetni, azon-túl pedig az ingernagysággal arányban nem levő érzés fog nemzödni.

Ezen felfogás mellett szól azon körülmény is, hogy *több, egymást rövid időközökben követő inger csak akkor kelt egymástól különálló tudatos érzéseket, ha az idő-*

közök bizonyos nagyságot elérnek. Így Leyden¹ kimutatta, hogy ezen időköz átlag 0·033 másodperc kell hogy legyen. Mach² a különböző érzékszerveket illetőleg találta, hogy két egymásutáni inger megkülönböztetésére látásnál 0·047, tapintásnál 0·027 és hallásnál 0·016 másodperc szükséges. Innét van pl., hogy a hallott veszélynek inkább térhetünk még ki, mint a meglátott veszélynek, habár az érzéki észrevetés ugyanegy időpontra esik is. A felénk közeledő veszély elől való menekülésre t. i. több idővel rendelkezünk, ha fülünkkel, semmintha szemünkkel vettünk róla tudomást. Nagyon veszedelmes is egy elvadult ló vagy rohanó vasúti mozdony útját, a veszély meglátása pillanatában keresztezni akarni. Mert míg a tudatos érzést közvetítő hosszabb izomfeszülés létrejön, a gyorsan száguldó veszély már letiport bennünket. Fülünkre hallgatva inkább lehet reményünk ugyanazt a veszélyt kikerülhetni.

Helmholz³ e tüneménynek — a szemre nézve — az utóképek segedelmével iparkodott magyarázatot adni. Miután azonban Wundt,⁴ Tschisch s mások kísérleti adatokkal bebizonyították, hogy az időközszőb terjedelme az ingerre fordított figyelem feszülési nagyságától is függ; és miután tulajdonképen az utókép sem mondható egyébnek, mint oly érzésnek, mely a megkezdett izomfeszülés bevégződéseig az inger távollétében is még tudatosságra emelkedik: ismét csak azon következtetésre jutunk, miszerint ezen jelenség legnagyobb-

¹ Leyden: Über die Sinneswahrnehmungen. Berlin, 1868.

² Mach: Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Cl. 2. LVIII. p. 596.

³ Helmholz: Über die Zeit, welche nöthig ist, damit ein Gesichtseindruck zum Bewusstsein kommt. Monatsbericht der berliner Akademie der Wissenschaften. 1871.

⁴ W. Wundt: Grundzüge der Physiologischen-Psychologie. Leipzig, 1887. Bd. II. p. 339.

részt *egyidejűleg reflex útján kiváltott izomfeszülések által van feltételezve*. A magyarázat nem is nehéz, mert misem természetesebb, mint az, hogy az izomfeszülés által létesített térbeli mozgás időt vegyen igénybe. Ezen idő hossza a kiváltott mozgás nagyságától függ s azért föltehető, hogy a hallószerv végtelen apró izmai sokkal rövidebb idő alatt fogják feszüléseiket befejezéshez juttathatni, mint a bőr nagyobb, vagy a szem még nagyobb izmai. Ha valamely inger éppen feszülésben levő izomra hat, ez — élettani ismereteink adatai értelmében — sohasem eredményezhet önálló új rángást az izomban, hanem csak az előbbinek folytatását. És éppen ez az ok, hogy sűrűn egymást követő ingerek csak meghatározott időközök betartása mellett képesek egymástól független tudatos érzéseket létrehozni. Ha az előző izommozgás még be nem fejeződött, a mikor már az új inger újabb mozgást közvetít, akkor — az utóbbi az előbbinek folytatása lévén — a kettőt együtt, egyetlen egy ingerokozta tudatos érzésnek ítéljük. Ha ellenben az első izomfeszülés már teljesen bevégeződött, a mikor a második megkezdődik, a két egymást követő mozgás a nyugalom egy — bármennyire apró — phásisa által meg van szakítva, s így két különálló tudatos érzés keletkezését megengedi.

Némileg másként áll a dolog a túlhosszú ideig beható ingereket illetőleg. Ezeknél egy új tüneménynyel, az *izom-fáradással* találkozunk.

Élettani törvény, hogy minden izom, ha folytonos munkát végez, elfárad és pedig annál inkább, minél nehezebb volt a munka és minél hosszasan kellett azt végeznie. Az elfáradás törvényszerinti rendben megy végbe és kezdetben gyorsítja s erősíti, később lassítja s gyengíti, végre teljesen megszünteti az izom munkaképességét. Közbeesőleg a munka erélye versengésben hol erősítve, hol gyengítve lévén, ingadozásokat tüntet fel, melyek minden erősebb kifáradás után

jelentkeznek és reszketés alakjában szoktak nyilvánulni. És éppen ezek azok, melyek a feszülés váltakozó nagyobbodása és kisebbedése által a tudatos érzés folytonos módosulásait, ingadozásait eredményezik. Az egészen kifáradt izom teljesen elveszti összehuzódási képességét s azért minden inger, mely tartóssága által ilyen állapothoz vezetett, végül a tudatos érzést is lehetetlenné teszi. A testi kimerülés azon foka, melyen izmaink mozgása nemcsak fájdalmassá, de sokszor kivihetetlenné is válik, valóban azt eredményezi, hogy ilyenkor ingerek felfogására szintén képtelenné leszünk.

E mellett bizonyít a mindennapi tapasztalat is. Ha pl. jó üdítő álm után képesek vagyunk az 5 grammos és az 5·1 grammos súlyok között — tenyerünk emelésével mérlegelve azokat — különbséget venni észre: nem fog ez többé sikerülni, mihelyest e műveletet egy órán át folyton ismételtük. Bekövetkezik majd az elfáradás időpontja és mi az 5 grammos súlytól már csak az 5·2, 5·3, esetleg 5·4 grammos, vagy az elfáradás foka szerint még nagyobb súlyokat bírjuk megkülönböztetni. A tudatos érzés ezen módosulása beáll, a mint azt kísérletek igazolják, annál inkább és annál előbb, minél nagyobb súlyokat mérlegelünk össze, azaz minél fárasztóbb izommunkát végezzünk. *Az izom elfáradása és a tudatos érzés minőségének elváltozása közötti viszony tehát ismét csak az izomfeszülés jelentékeny szerepére, a tudatosság eseményeiben irányítja figyelmünket.*

Ama határidőt, melyre az ingernek szüksége van, hogy tökéletes tudatos érzést támaszson, Ochorovitz¹ *időküszöbnek* keresztelte; azt pedig, melyen túl nem szabad tartania, a nélkül, hogy a tudatos érzés kárt szenvedjen, az *elfáradás küszöbének* nevezte.

¹ Dr. J. Ochorovitz: Die Bedingungen des Bewusstwerdens. Leipzig, 1874 p. 30.

Ezen elfáradási küszöbnek köszönhető, hogy érzéseink hosszabb időn át tudatosak sohasem maradhatnak, hanem fennállásukban határozott időhöz vannak kötve. Ezen időn túl minden érzés tudatossága önmagától megszűnik, vagy legalább is — más izomfeszülés által tartatván fenn — minőségére nézve lényegesen megváltozik. Innét részben a feledés és az emlékezet hűtlenségének a jelensége.

Fentebb említettük, hogy Wundt és mások kísérletei azt is bizonyítják, miszerint az időküszöb terjedelme az ingerre fordított *figyelem* nagyságával nő és fogy. A figyelem egyáltalában nagy szerepet játszik tudatossá váló értelmi működéseinkben.

Naponta sok ezer inger hat be reánk, a nélkül, hogy ezekről tudomást vennénk. Öntudatunk felszínére csak azoknak képzete emelkedik, a melyek külön figyelem tárgyát képezik. A *figyelem* azonban — mint már említve lett — ismét csak *az izmok kisebb vagy nagyobb csoportjának megfeszülésére vezetendő vissza*. Ha valamire figyelünk, egyszerűsmind érezzük, hogy testünkben, főleg annak felső részében, arcunkban, szemünkben stb., határozott feszülés áll be. E feszülés annál nagyobb, mentől jobban figyelünk, és minél jobban figyelünk, annál világosabban jön tudomásunkra a figyelem tárgyát képező inger képe. Határozottan igaz, hogy némely ember csak akkor képes bizonyos ingerre figyelni, ha különös, megszokott mozgásokat végez mellette. Vannak egyének pl., kik csak szivarozva, pipálva tudnak írni vagy dolgozni, mások csak irónnal játszva, asztalon dobolva, kabátgombot fogdosva vagy papírt gyömöszölve képesek beszédeket tartani; ismét mások a széken himbálódva, lábukkal ütemeket verve, fel-alá járkálva, hajukban kotorászva, tollat rágva stb. bírnak határozott irányban elmélkedni. Némelyek szájukat mozgatják s arcukat grimassokba húzzák, ha kezük munkájára figyelnek (pl. ollóval vágnak). Ismertem egy fiatal

embert, a ki csak fogait jól összeszorítva tudott figyelni. Egy másik ajkát csucsortotta, egy harmadik szemöldökeit húzta ránczba stb. Ide tartozik többek között az ámulat, bámészkodás jelensége is, a midőn a figyelem felkeltésekor egy hosszú erős belégzési mozgást teszünk, vagy a hirtelen megijedés tünete, a midőn az ingerre erős kilégzési mozgásokkal felelünk. Mindezen mozgások a figyelmet közvetítő izomfeszülések közé sorozandók és céljuk nem egyéb, mint az érzéseket tudatosságra emelő izomfeszülések számarányát s intenzitását, illetve feszülési különbözetét szaporítani.

Lange,¹ Martius,² Dwelshauvers,³ Münsterberg⁴ és mások kísérletei kétségtelenné tették, hogy a figyelem végső sorban izomfeszülések szüleménye. Minket váratlanul érő ingerek lassabban s gyengébben jönnek tudomásunkra, mint olyanok, melyekre várakozva lesünk. A nem várt s röviden elhangzó zenehangot alig vagyunk képesek minőségére nézve megítélni, míg reá figyelve — bár ugyanúgy hangzik el — annak esetleg még mellék- és felhangjait is élesen sikerül megkülönböztetnünk. A félhomályban megtekintett arczképet nem ismerjük fel, mivel — világosság hiányában — az inger nem elegendő erős. Mihelyest azonban megtudjuk, hogy kit ábrázol e kép, még a homályosság daczára is felismerjük annak minden vonását. Hisz figyelmünket már most előre várt részletekre irányíthatjuk. A figyelem eltereltségére vezetendő vissza az is, ha gondolatokba lévén elmerülve, vagy nagyon

¹ N. Lange: Beiträge zur Theorie der sinnlichen Aufmerksamkeit etc. Wundt's Philosophische Studien. Bd. IV. p. 390.

² G. Martius: Über die muskuläre Reaction und die Aufmerksamkeit. Philosophische Studien. Bd. VI. p. 167.

³ G. Dwelshauvers: Untersuchungen zur Mechanik der activen Aufmerksamkeit. Philosophische Studien. Bd. VI. p. 217.

⁴ H. Münsterberg: Schwankungen der Aufmerksamkeit. Beiträge zur experimentellen Psychologie. Hft. 2. p. 69.

élénk érzelmek uralma alatt állva, igen erős ingerek is észrevétlenek maradnak előttünk. Illusztrálja e tényt Archimedes példája, vagy a háború küzdelmeiben megsebesült katonák esetei, mely utóbbiak fájdalmaikról sokáig nem vesznek tudomást, mert figyelmük más irányban van elfoglalva. Ide számítandó a Nussbaum¹ által észlelt molnár esete is. E molnárnak jobbkarját elvitte egy nagy gépnek transmissiója, a mialatt éppen e gépnek munkájára figyelt volt. Egyszerre csak látta, mint lóg a kabátja ujja a forgó kereken, és csak a mint azon gondolkodott, mikép vehetné le azt onnét, vette észre, hogy keze nincs, a melylyel szerszámhoz nyúlhatna. Egész szerencsétlenségének csak akkor jutott tudomására, valamint a fájdalom is csak abban a pillanatban jelentkezett, a melyben meglátta a kibuggyanó vért és a gép kerekén repülő kabátujjban a saját karját is.

Ugyanezt bizonyítják kísérleti adatok is. Ha pl. súlyokat akarunk emelés által egymással összemérni s ugyanakkor számok összeadásával figyelmünket elvonjuk a méréstől, a mérlegelés nem sikerül. Viszont számokat nem bírunk összeadni, ha mérlegelendő súlyokra figyelünk. Mihelyest azonban az egyik értelmi műveletet a másik után végezzük, azaz figyelmünket successiv sorrendben egyikről a másikra áttereljük, mindkettő sikerül. A némely ideg- és elmebetegségek lefolyásában mutatkozni szokott figyelni képtelenség és szórazottság tünete is a figyelemnek egyoldalú túlságos igénybevételében és az összes izomzatnak kóros elfáradottságában leli végokát.

Mindezen tények magyarázatát a figyelemszülte izomfeszülés magatartásában találhatjuk meg. A váratlanul észrevetésre kerülő hangot egyedül csak az érzéki inger okozta reflex-mozgás kíséri. Azt azonban, melyre figyelmünket vára-

¹ J. N. v. Nussbaum : Neue Heilmittel für Nerven. Breslau, 1892.

kozva fordítjuk, ezenkívül még a figyelemmel járó izomfeszülések is támogatják. Természetes, hogy azon érzet leszen erősebb, mely az izomfeszülések nagyobb tömege — tehát tetemesebb különbözete, intenzitása — által lett tudatosságra emelve. És miután az előrement behatás folytán akaratosan létesített figyelem izomfeszülése bármely hangra lehet beállítva, a várt alaphangból tetszésünk szerint bármely felhangot leszünk képesek kihallani. A szerint, a mint a hangra figyelve, benne ezt vagy amazt a felhangot kívánjuk feltalálhatni, tényleg a figyelemnemzette izomfeszülések révén az érzéki inger eme detail-jait is veszszük tudomásul.

Ennek mintegy ellentétje az, a mi a figyelem elvonatása következtében történik. Ekkor a figyelem az ingertől el lévén terelve és izomfeszüléseink más ingerekre lévén beállítva, az újabb inger tudomásunkra nem is jön. Azért, mert a kisebb feszülés a nagyobbikban — mint annak egyik része — érvényre nem juthat, éppen úgy, mint a hogy a 10 liter víz a 100 liter vízben bennfoglaltatván különállólág magát nem érvényesítheti.

Az izomfeszülésnek mindenkor különállónak kell lennie, ha különálló tudatos érzést kíván közvetíteni. Ilyen azonban csak akkor lehet, ha minden érzést megillető izomfeszülés időbeni egymásutánt követ. Azaz *„a figyelem irányításakor a feszülések successiója követelményt képez* (Münsterberg).

Ez okból több egyszerre vagyis időazonosan reánk ható, esetleg egymást gyorsan követő ingert nem vagyunk képesek egymással összemérni, hacsak figyelmünket successive egyik-től a másikra nem irányíthatjuk. Hiszen nyilvánvaló, hogy ugyanegy izomfeszüléssel várt több inger — például két fénypont — mindaddig egyféle intenzitásúnak tűnik, míg mind-egyiket külön figyelem tárgyává nem teszszük s ezáltal a két figyelemokozta feszülés között a különbözetet izomérzés alak-

jában meg nem találjuk. Mihelyest ez lehetetlenné tétetik, és pedig azért, mivel a két simultán inger nagyon rövid ideig hatott reánk, az összehasonlítást többé biztosan meg nem ejthetjük, s ezért a két fénypont erősségét illetőleg csalódunk. Ez esetben t. i. két lehetőség van. Tudva azt, hogy két fényingert kell majd egymással összemérnünk, előre már vagy egyenlőknek vagy különbözőknek várjuk azokat. Ha egyenlőknek várjuk őket, akkor nemcsak az igazán hasonlót, hanem az egymástól eltérőket is azonos erősségűnek fogjuk ítélni, mivel mindkettőt a figyelemnek ugyanazon feszülése mellett észleljük. Ha pediglen különbözőknek várjuk őket, akkor okvetlenül kétféle izomfeszülési állapotot kell egymással összemérnünk. Ezen utóbbiak közül azonban csak az egyik csatlakozhatik közvetlenül és valósággal az ingerézés mellé. A másik az ingerézést időben követvén, ennek legfeljebb újból felidézett emlékképével párosulhat össze. De ezen emlékkép már most más — az előbbi ingerézésétől eltérő — izomfeszülési intensitás által szabatik ki (hisz különbözőknek vártuk a két ingert), mi okvetlenül csalódáshoz vezetend ismét, akár legyen a két inger egyenlő, akár nem.

Sokszor volt alkalmam e tényeket kísérletileg is megállapítani. Így legközelebb egy nagyobb társaságban többrendbeli cognac közül a legjobbknak a megjelöléséről volt a szó. Látva a felírásokat, mindenki azt ítélte a legjobbnak, a melynek a legelőkelőbb híre volt. Színes poharakból — nem tudva melyikben minő van — senki sem tudta a különbségeket biztosan megállapítani. Az egyik valamennyit egyformának ítélte, a másik az imént legrosszabbnak jelzett cognacot mondta a legjobbnak, s a harmadik bevallotta, hogy hol emilyenek, hol amolyannak érzi, akár ezt, akár azt. Ugyanezt tapasztaltam a szivarok megítélésénél, a midőn még az is megesett, hogy az észlelők bekötött szemekkel még azt sem bírták biztosan eltalálni, vajjon ég-e a szájokba adott szivar

vagy sem. Teljesen hasonló eredményre jutottam a borokkal való kísérletezésnél. Sötétben meg a piros és fehér bor közötti különbség sem volt soha határozottan megállapítható. Ugyanígy jár, a ki nagyon meleg és nagyon hideg ezüstforintosokat rakat magának felváltva a homlokára. Nem tudja a hideget a melegtől megkülönböztetni. Mindezen esetekben a figyelemközvetítette izomfeszülések a csalódás okozói. Ezen izomfeszülések t. i. a szerint változtatják meg az érzést, a mely ingerre lett beállítva a figyelem. S minthogy ez utóbbi nem talál mindig az ingerrel, a tudatos érzés is csalódáshoz vezet. Elmebetegeknél szintén e tényekből nyernek magyarázatot a megfigyeltetés, üldöztetés és nagyzás azon téveszméi, melyek minden külső ingerbehatást a ráfordított egynemű figyelem kapcsán mindig és azonnal ugyanoly tévesen ítéltetnek meg. Különben épeszüeknél is régi dolog, hogy mindent körülöttük csak oly szemmel néznek, a minővel azt a vonzalom- vagy ellenszenvsugalta figyelem nekik megengedi.

Még jobban jut kifejezésre a figyelem befolyása a tudatos érzésre, ha a reánk ható inger érzését régen elszenvedett ingerbehatással, azaz annak felidézett emlékképével hasonlítjuk össze. Bizonyos, hogy ezt nehézség nélkül tehetjük meg. Ki ne tudná, hogy az imént ránk jött fogfájást bármely régebben átélt fogfájás emlékével nagyon jól összehasonlíthatjuk. Nos — pedig a két fogfájás közt nagy a különbség. A fogfájás visszaemlékezésben tényleg nem fáj, tehát az emlékből felmerülő érzet nem lehet olyan élénk és erős, mint a jelenlegi fájdalom-érzése. És mégis az összehasonlítás bátran sikerül. Ennek eszközölhetésére az érzések maguk — intenzitásaiik roppant különbsége miatt — nem volnának elegendők. A mi nem fáj és a mi fáj, soha egyenlőnek nem ítéltető, sőt még intenzitásbeli különbségeket sem enged megállapítani. Pedig mégis azt mondhatjuk, hogy ez a fogfájás éppen olyan erős, mint a minapi volt. A kettő között az összehasonlítás csakis

oly tényező közbenjöttével eszközölhető, mely mindkettőre nézve közös, mely úgy az ingerbeli, mint az emlékbéli érzésnél jelen van. Ilyen közös tényező más nincs, mint az izomfeszülés.

Valóban úgy az ingerérzést, mint az emlék felidőzéséből származó érzést, megfelelő nagyságú és tényleges izomfeszülések kísérik. Ezeknek összehasonlítása egymás között akadályokba nem fog ütközni. Az emlék- és az ingerérzést kísérő kétféle izomfeszülés mindenkor alkalmas eszköz lesz a két érzés mekkoraságának egybevetésére.

Említettük még, hogy a figyelem az ingerküszöb magasságát is befolyásolhatja. A fentiek után ez is könnyen válik érthetővé, ha meggondoljuk, hogy az ingerkiváltotta izomfeszülés a figyelem folytán intenzitásában növekedik. Már pedig, ha másfelől igaz az is, hogy az izomfeszülés nagysága határozza meg az ingerérzés intenzitását, akkor kétségtelen, miszerint az előbbenivel arányban az utóbbinak is nagyobbodni kell, még akkor is, ha az inger erőssége maga nem változik. Mihelyest azonban — változatlan ingernagyság mellett — lehetővé van téve, a figyelem közvetítése folytán, az érzésnek erősödése, e körülményből már is kiolvasható az ingerlékenység fokozódása, illetve az ingerküszöb alacsonyulása.

A felsorolt tényeket röviden összefoglalva, kiderül, hogy *a reflectorikus úton kiváltott izomfeszülés a tudatos érzés létrejöveteléhez nélkülözhetetlen faktort képez*. Láttuk, hogy a tudatos érzés intenzitása, az ingerlékenység, ingerküszöb és ingermagasság foka, az időküszöb és elfáradási küszöb jelensége, valamint a figyelem tünete, valamennyi visszavezethető az izomfeszülésből származó érzés jelentkezésére. Az izomfeszülés magatartása, az előző feszülési állapot és az ingerokozta feszülés közti különbség nagysága kiszabja és meghatározza mindenkor a keletkező tudatos érzés erélyét és

minőségét. Már most tudva mindezt, vonakodjunk-e még tovább az élénk tűzött kérdésre válaszolni, t. i. arra, hogy miért jut a tudatos érzés csak a protoplasma molekula-munkájának desintegrationális szakaszában érvényre?

A felelet most már nehézségekbe nem fog ütközni. Kimutattuk, hogy a tudatos érzés létesüléséhez, a reflex-kör mentén lezajló molekula-mozgások közül, a kört bezáró izomfeszülés jelentkezése mindenkor okvetetlenül szükséges. Ezen izomfeszülés azonban csak akkor jön létre, a mikor valamely inger behatása folytán — a reflex-pálya igénybevételével — a molekuláris munka egy egész sorozata kiváltatott. Minden ingertámasztotta molekula-munka a protoplasma anyagán csak bomlási folyamatokat eredményezhet. Mint-hogy pedig az izomfeszülést kiváltó inger a molekuláris munka egész sorozatán keresztül, ugyancsak a sejtanyag bomlását (desintegrációját) szüli: lehetetlen, hogy az izomfeszülés mással, mint a protoplasma molekula-munkájának desintegrationális szakaszával essék össze. Azaz — más szóval — *lehetetlen, hogy a tudatos érzés a reintegráció pházisában, mely pházis izomfeszülés által kísérve soha sincsen, valaha érvényre juthasson.*

A figyelem jelenségeinek tanulmányozása még azon további eredményre is vezetett, hogy a figyelmeztető inger által keltett izomfeszülés és az utána várt ingertámasztotta izomfeszülés, egymással párosulva, a tudatos érzést nemcsak növeszti intenzitásában, hanem egyúttal minőségének biztosságában támogatja is. Ha valamely hangot hallva — figyelmeztetés után — felismerem benne a kijelölt felhangot, kétségtelen, hogy nemcsak a felhangra vonatkozó érzést tettem intensebbé, hanem azt — a felhang kvalitásaira nézve — meghatározottam és biztosítottam is. E mellett még tapasztalhatom, hogy *az eredmény ilyenemű biztosítása annál inkább sikerül, mentül többször észletem figyelemmel*

ugyanazon ingerbehatást, azaz minél jobban gyakorlom be magamat az illető reflex-folyamatot betetőző izom-feszülésre.

Igazán a *gyakorlat* képesít bennünket leginkább észre-
vevéseink minőségének biztosítására. A zenész csak hosszas
gyakorlat útján sajátítja el magának ama képességet, hogy
pl. az accordokból minden egyes hangot kihallhasson. A festő
csak hosszú gyakorlat után bírja eltanulni, miként érezhetők
ki a különböző színkeverékekből a componensekül használt
egy-egy festékek elemei, sőt mennyileges arányai. És a mint a
gyümölcsstenyészítő is csak hosszas begyakorlás segédelmével
ismeri fel a válfajok számtalan árnyalatait, úgy a juhász-,
csikós- meg gulyásnak is bizonyára hosszú gyakorlatra van
szüksége, míg megkülönböztetni tanulja a nyáj, a ménes, a
csorda minden egyes darabját.

*De a midőn a gyakorlat erősíti és biztosítja a tudatos
érzést, ugyanakkor más oldalt gyorsítja is annak
lefolysását.* Számos mérés alapján tényleg ki lett mutatva,
hogy arányban a gyakorlottsággal, a tudatos érzés keletke-
zéséhez szükséges idő megrövidül. Míg a gyakorlatlan ember
Hirsch¹ szerint a váratlanul felvillanó elektromos szikrát
0·200 másodperc alatt látja meg, addig a gyakorlott csilla-
gász a várt csillag áthaladását a meridiánon már 0·077 mp.
múlva veszi észre. Herzen² kísérletei mutatják, hogy a moz-
gásaikban gyakorlatlan gyermekek a reájok mért ingerekre
reflectorikus izomfeszüléssel csak 0·630 egész 0·654 másod-
perc után feleltek, míg felnőtteknél ugyanez 0·283—0·318 mp.
alatt történik meg. Azon mozgás, melyet a gyakorlottabb kéz
az ingerbehatás után 0·254 mp. alatt visz végbe, azt a láb

¹ A. Hirsch: Moleschott's Untersuchungen zur Naturlehre. IX. 1865. p. 183.

² Herzen: Grundlinien einer allgemeinen Psychophysologie. Leipzig, 1889. p. 39—42.

csak 0·295 másodperc alatt teljesítheti. A mely cselekményhez a megszokott férfikéznek 0·283 másodpercre van szüksége, ahhoz a gyakorlatlanabb női kéz 0·365 másodperczet igényel. Donders¹ még a jobb- és balkezet illetőleg is constatálta, hogy a gyakorlottabb a kevésbé gyakorlottal szemben előnyben marad. Általában mondható, hogy *a gyakorlat a reactió idejét felényire, sőt egyharmadára is leszállítja s e mellett a tudatos érzést a figyelemcélözta kvalitásra tereli.*

Ha a figyelem nem az *ingerre* irányítatik, hanem az ingernemzette reflectorikus *mozgásra*, akkor a tudatos érzés keletkezéséhez — miként azt Lange,² Rieger és Mayer Münsterberggel³ egyetemben bēbizonyították — a lehető legrövidebb idő vétetik igénybe, mi mellett az érzés tudatossága egyúttal kizárólag a bevégződő mozgásra szorítkozik. Ingerre figyelve t. i. 1·122 másodpercznyi idő kell ugyanazon művelet keresztülvitelére, melyet a mozgásra fordított figyelemmel 0·383 mp. alatt sikerül bevégeznünk. *A gyakorlottság tetőfokát tehát akkor érvük el, a midőn összes figyelmünket az ingerkiváltotta mozgásra összpontosítjuk.* De a mikor ezt tesszük, az érzés tudatosságát egyszersmind tisztán a mozgásra szorítjuk, miből az következik, hogy minden egyéb, az inger által esetleg támasztott érzést megfosztunk ugyanakkor a tudatosságra való emelkedés lehetőségétől.

E folyamatot kísérleti példák jobban fogják érzékíteni. Ha valakinek tyükszeme van (Herzen kísérlete), e körülmény gyakorlottságot szerez neki abban, hogy a lábát — a tyükszemre irányított behatások ellen védendő — az ingertől gyors

¹ Donders: Archiv für Anatomie und Physiologie. 1868. p. 664.

² L. Lange: Neue Experimente über den Vorgang der einfachen Reaction auf Sinneseindrücke. Philosophische Studien. Bd. IV. p. 479.

³ H. Münsterberg: Bewusstsein und Gehirn. Beiträge zur experimentellen Psychologie. 1889. Heft 1. p. 1. 1890. Heft 3.

san félrehúzza. Mihelyest ezen egyénnel, kinek másik lába ép, azt a kísérletet teszszük, hogy a lábaira felváltva ingereket bocsátunk, melyekről az illetőnek tudomása van, hogy figyelemmel várhassa azokat s lábait a visszahúzásra mintegy készen tarthassa. Csakhamar tapasztaljuk ekkor, hogy érintésre a tyúkszemes láb sokkal hamarább fog mindig visszahúzódni, mintsem a tyúkszemnélküli. E mellett az utóbbinak megérintését az illető megérzi, míg a tyúkszemes láb-ujj érintéséről tudomást egyáltalában nem vesz, csak azt veszi észre, hogy a lábát már is visszahúzta. A tyúkszemes lábnál tehát — a gyakorlottság folytán — egyrészt az inger tudomásul nem vétetett, másrészt a mozgás tetemesebb gyorsasággal következett be és tudatos érzés csakis a mozgásról magáról támadott. A gyakorlat ezen esetben nem eszközölt más, minthogy a figyelmet s az ezzel kapcsolatos izomfeszüléseket a bevégezendő mozgásra terelte. Ennek folytán a mozgás gyorsabban és biztosabban következett be, az ingerokozta érzet pedig megfosztatott az időazonos izomfeszülések kísérletétől és öntudatlanná lett. E folyamat akként értelmezendő, hogy akkor, a mikor a figyelem irányítása által a bevégezendő mozgásra, ez utóbbi előre praeformáltatik (olykép, a mint azt a megfigyelt hanginger-ézésnél a felhangokat illetőleg láttuk praeformálódni), akkor az izomfeszülés egyúttal kiszabja a tudatos érzés minőségét is. Minthogy pedig a figyelemközvetítette izomfeszülés ez esetben kizárólag a reflexet befejező mozgáshoz csatlakozik, tudatossá is csak ezen mozgás-ézésnek minősége fog lehetni.

Ebből kifolyólag állíthatni — a mit Münsterberg,¹ Cattel,²

¹ H. Münsterberg: Neue Grundlegung der Psychophysik. Beiträge zur experimentellen Psychologie 1890. Heft 3.

² J. M. Keen Cattel: Psychometrische Untersuchungen. II. Einfluss der Aufmerksamkeit, Ermüdung und Übung auf die Dauer psychischer Prozesse. — Philosophische Studien. Bd. III. p. 486.

Berger¹ s mások kísérletei is támogatnak — hogy *a begyakorlás tulajdonképen nem céloz mást, mint bizonyos, egyébként is kiváltódó mozgásokat, illetve mozgássorokat akként létesíteni, hogy azok, az őket kísérő tudatos érzések kikerüléssel, illetőleg öntudatlanná tételével, gyorsabban, könnyebben s eredményükre nézve biztosabban lépjenek életbe.*

Nos — tagadhatatlan, hogy mindaddig, a míg szellemi műveleteink kellően begyakorolva még nincsenek, azokat csak lassan, nehézkesen és a tudatosság teljes nyilvánulásával bírjuk végbevinni. Mihelyest azonban jól be vannak gyakorolva, könnyen, gyorsan és biztosan eszközöljük őket, a nélkül, hogy más jutna tudomásunkra, mint a teljesített mozgásnak érzése egyedül. Az olvasásban gyakorlatlan gyermek pl. hosszasan és nagy fáradtsággal syllabizál. A betűknemzette ingereket egyenkint kell megfigyelnie, a támadt érzéseket tudatosan összekapcsolnia, hogy a betűkből szótagokat, ezekből szavakat, ez utóbbiakból pedig mondatokat alkosson. Az olvasásban jártassággal bíró egyén minderről nem tud semmit. Ő egyes betűket nem is lát, csak a mondat kész értelmét veszi tudomásul, mert figyelme már többé nem a betűkre — mint ingerképekre — van fordítva (ezért nyomdahibákat nem igen vesz észre), hanem tisztán azon izomfeszülésekre, melyekkel az olvasott mondatot hangosan kiejtette, vagy legalább is gondolatban magában elrebegette. A beszédhangok kiejtéséhez szükséges izomfeszülések csak úgy állítják öntudatunk felszínére a látott vagyis olvasott szavak képzetait, mint a hogy azt a meghallott szóhangok teszik, mely utóbbiak — reflex alakjában — az illető izomfeszülések létesülését úgyis mindig követelik. Hiszen Stricker² experimentumai két-

¹ H. O. Berger: Über den Einfluss der Übung auf geistige Vorgänge. Philosophische Studien. Bd. V. p. 170.

² S. Stricker: Studien über die Sprachvorstellungen. Wien, 1880. — Studien über die Bewegungsvorstellungen. Wien, 1882.

ségbevonhatlanul kiderítették, miszerint *látni, hallani, de még csak gondolni sem vagyunk képesek semmit, hacsak a látott, hallott vagy gondolt szó kiejtéséhez, vagy az illető mozgás utánzásához szükséges izomfeszüléseket magunkban, bármínemű minimális alakban, fel nem idézzük.* Egy forgó kereket pl. nem vagyunk képesek elképzelni a nélkül, hogy a megfelelő forgó mozgást akár szemünkkel, fejünkkel, kezünkkel vagy lábunkkal, akár testünk bármely mozogható részével végbe ne vigyük, avagy legalább is a megfelelő feszülések által intentionáltnak ne érezzük. Ugyanígy nem gondolhatunk egyetlen szót sem, a nélkül, hogy a megfelelő izomfeszülések, gégenkben létre ne jöjjenek.

Áll ez mindenrendű begyakorlásainkra nézve. Valamint a képzőművész csak akkor bír gyakorlottsággal, ha nem kénytelen többé — tanuló módjára — minden újját munka közben tudatosan rakosgatni, úgy a gyakorlott zenész is csak akkor játszhat remekül, ha a szükséges technikát öntudatlan automatizmus alakjában elsajátította magának. És bizonyára a tudós matematikus is csak akkor képes magasabb számfejtéseket könnyen elvégezni, ha az alsóbbrendű számtani műveleteket öntudatlanul teljesítheti. A virtuozitás mindegyiknél annál tökéletesebb, minél biztosabb, akaratlanabb és öntudatlanabb a begyakorolt cselekmény. Hogy pedig a gondolt, hallott vagy látott szavak kiejtéséhez szükséges izomfeszülések az inger kapcsán reflexként támadnak, kitetszik már abból is, hogy alig tudunk ellentállani mások támogatásának és kijavításának, ha azok beszéd közben megakadnak vagy rosszul beszélnek.

A begyakorlás e folyamata minden szellemi műveletre átvihető. Ennélfogva lehetséges, hogy értelmi tevékenységünk bármelyike lefutásában — sokszoros ismétlődés után — gyorsan lezajlóvá és összes psychikus elemeiben, a célzott végső izomfeszülés kivételével, öntudatlanná is váljék. *A sokszoros ismétlés eredményezi a gyakorlottságot.*

Hogy a figyelem, mely izomfeszüléseivel eleintén az ingerre volt irányítva, ez utóbbiról fokozatosan a reflexkört befejező mozgásra tereltessék át s hogy ezáltal az ingerzés ellessék a tudatosságot közvetítő izomfeszülések kíséretétől és öntudatlanná válják: ehhez nem szükséges több, mint az, hogy egy és ugyanazon inger behatása nyomán minél gyakrabban bonyolódjon le ugyanaz a szellemi esemény és pedig ugyanazon befejező reflex-mozgással. A figyelem t. i. annál biztosabban várhatja a bekövetkezendő mozgást, mentől.több-ször következett az be hasonló alakban hasonló ingerek után. Minthogy pedig a figyelem irányítása szintén reflectorice történik, kellő számú ismétlődés után már az inger maga váltandja ki a figyelemnek a várandó mozgásra vonatkozó izomfeszüléseit.

És ezzel készen van a psyche ama functió-neme, melyet *automatismusnak* szoktunk nevezni. Látható, hogy *a gyakorlat ily úton lehetőségessé teszi, miszerint a tudatos érzéssel járó szellemi műveletek öntudatlan automatismussá alakuljanak át.*

Az eddigi taglalások során mondottakból kitűnik, hogy az egyszerű reflex-kör — a mint boncztanilag idegpályáinkban készen áll — képezi szellemi működésünknek alapfeltételét és sarkpontját. Ily reflexek felett a gyermek már születése első percében rendelkezik. Ilyenek léteznek tudvalevőleg a szem és a szemizmok és arcizmok között, a fül és a fül-, arc-, gége- meg nyakizmok között, az orr és az arc- meg szemizmok között stb., valamint valamennyi érzékszervünk és a végtagok, véredény-izmok, secretorikus izmok stb. között. Ezen reflex-pályák mentén eleintén zabolátlan mozgások jönnek létre (mindig csak inger behatására), melyek öntudatlanok, a mennyiben csak a reflectorice létesült mozgásból fakadó izomérzés válik tudatossá. E minimális tudatossággal járó mozgásokat *egyszerű reflex-mozgásoknak* szokás nevezni.

A gyermekek féknélküli reflex-mozgásaiból — a nevelődés folyamán — fokozatosan, tudatos érzésekkel kapcsolatos magasabb rendű mozgások támadnak. Úgy, a miként több-több időazonos inger behatásából keletkezett reflexnek összetársulásából a tudatos érzések mind szövődményesebb kapcsolata létrejön: akként tornyosodnak az egyszerű reflexekre is, az ezen érzések associatiójából eredő értelmi műveletek eseményei. A tudatos érzések tömege ráójtódik mintegy a reflexek eseményeire és a kapcsolatos izomfeszülések által, melyek majd hasonczélúak, majd ellentétesek (antagonisták) lévén: hol fokozzák, hol ellensúlyozzák, hol megszüntetik egymást a mozgásnak térbeli nyilvánulásaiban, az eredeti reflex sokszzerű átalakulásához, átmódosulásához, meggátolásához avagy erősítéséhez adatik meg az alkalom.

A tudatos érzések ily ráójtódása folytán tehát módosult összetett reflexek támadnak, melyek akaratos mozgásoknak szoktak neveztetni. Ilyenek kísérik minden magasabb rendű tudatos értelmi műveletünket és ezeknek révén jutnak kifejlődésre a psyche tudatos működésének összes jelenségei.

A szervezet funkcióinak tökéletesedése során azonban — a gyakorlat segedelmével — ezen tudatos, úgynevezett akaratos mozgások lassankint ismét automatismusokká alakulnak át. *A tudatos értelmi műveletek tehát, a tökéletesedés egy további fokán, újból öntudatlan, azaz minimális tudatossággal járó, bár bonyolodottabb szerkezetű reflexekké változnak vissza.* Nos, ezen magatartás már elegendő támpontot nyújt arra, hogy belőle a tudatosság tényének szerepköre, a psyche eseményeit illetőleg, egész nagyságában levezethető legyen.

A mint láttuk, hogy minden átmenet egyik ingertől a másikhöz izomfeszülési különbözetet támaszt és izomérzés által jön tudomásunkra; a mint láttuk, hogy minden értelmi

művelet, ha tudatosá akar válni, egyidejű izomfeszülést követel; és a mint láttuk, hogy a tudatos érzések minden változása, jobban mondva minden öntudattartalom létesülése, különálló izomérzetet igényel: úgy láthattuk azt is, hogy az értelem mechanizmusának tökéletesedésében *a tudatosság jelensége hidalja át az egyszerű reflex és a kész automatizmus közötti hézagot* (Münsterberg).

Az organismusnak mint egyéniségnek biologikus céljai nem követelik a tudatosságot, hanem inkább azt, hogy a szervezet mentől tökéletesebb oly mechanizmusok felett rendelkezzen, melyek a kívülről reáható ingerekkel szemben megengedik neki a minél gyorsabb, czélszerűbb és biztosabb cselekvést, és pedig az ingerek hasznos vagy káros volta szerint. Az ingerek hasznos vagy káros volta azonban nem fekszik nyíltan azok jelentkezésében. Ez okból az organismusnak szüksége van reá, hogy megérezze az inger minőségét és erőfokát mindaddig, míg reakcióiban a kellő magatartásra mechanizmusát be nem gyakorolta.

Az organismusnak e szerint, mint élő szervezetnek, a saját és a faja fentartására csak addig van szüksége a tudatos érzés közvetítő segedelmére, míg egyszerű reflexeit szükség szerint magasabb rendű automatikus reflexekké át nem alakította. Mellette a tudatos érzés közbenjáróként szerepel az egyszerű és az automatikus reflexek közti átmenet czélszerű összehidalására.

Ezek értelmében a szellemi fejlődésnek első feltétele az, hogy a biologikus reflexek, a tudatos érzés támogatásával, előbb akaratos reflexekké idomuljanak át, később aztán ismét automatikus reflexekké redukáltassanak. *A tudatosság jelensége e közben csak kísérő tünete azon átmeneti folyamatoknak, melyek a psychét alacsony organisatiójából egy magasabbra vezetik* (Herzen). Kísérője ez tehát a zagy-mechanizmus tökéletesedésének, csak azon agy-tevékenység-

get hagyva végleg el, melynek új, bizonytalan, lassú, nehézkes, tökéletlen munkája — complicáltsága daczára — ismét megszokottá, biztossá, gyorsá, könnyűvé és tökéletessé tétetett.

Minden ingerként szolgáló külső hatány az úgynevezett gerinczagi (spinalis) reflex-utakban rendszerint kész pályákat talál az organismus biologikus céljaira. E pályákon gátak nem merülnek fel és az organismus számára leghasznosabb mozgások, lehető minimális, a mozgásra magára szorítóköző öntudattal váltódnak ki. Mihelyest az inger többé, saját természetének és a szervezet szükségeinek megfelelő ily kész pályákra nem talál; új utakat tör magának a reflexbeli szükség kielégítésére. Ezen útnyitási tevékenységében az inger, a már most minden oldalról fölmerülő akadályok leküzdésére, hű támogatót talál a tudatos érzés jelenségében. A mint aztán a sokszoros gyakorlat folytán az akadályok végre elsimulnak, a tudatos érzés újból elhagyja az automatikussá vált reflexeket, hogy ezentúl az ezek fölé tornyosuló még bonyolódottabb szellemi események kíséretébe szegődjék.

Igy támogatja a tudatos érzés azon tendentiát, melyet minden organismus psychikus fejlődése mutat, és mely mentől közvetlenebb reflex-pályáknak teremtését czélozza. E mellett *a tudatosság jelensége mindinkább eltávozik a kész utakon haladó psychikus folyamatok mellől, hogy felsőbb rendű értelmi műveletek segedelmével, új meg újabb ösvényeket törjön a szellemi tevékenység szinpada számára.*

Jól mondja Herzen, hogy *a tudatos érzés csak ott jelentkezik, a hol a psyche mechanizmusa még tökéletlen, hogy ennek tökéletesedésében főeszközként szerepeljen.* De az értelem mechanizmusának tökéletesedése a cerebralis intellectum haladását jelenti, mely haladás — generációkon keresztül folytatódva — idővel mindtöbb szerzett automatikus reflex-pályát enged nemzedékről nemzedékre átörököltetni; éppen úgy, a mint a tenyészlovak és fajkosok ránevelt tulajdon-

ságait meg képességeit ivadékaikban átöröklődni naponta láthatjuk.

Ezen *intellektuális haladásnak* — mint Herzen nevezi — *csupán az egyén, a faj, illetve az ember agyának fejlődésképessége szab határt.* Mihelyest e határ el leszzen érve, a tudatos érzés fokokként elhagyandja majd az agytevékenység színterét, hogy mindinkább mechanikus, instinctív, automatikus reflexeknek adjon ott helyet, mely utóbbiaknak egyeduralkodó során — mint psychophysiológikus non plus ultrát — elének varázsolhatja aztán a képzelet Madách phalansteriumának gépemberét.

A költői phantasia e szüleménye azonban ne aggaszson bennünket! Valamint képesek voltak a természet erői a protozoa protoplasma-anyagából, a fejlődéstörténelem lassú sorozatain keresztül, egy, az emberéhez hasonló, a szellem oly hatalmas jelenségeit külső idegrendszer létesíteni: úgy sikerülend a természet ugyanez erőinek, *a fejlődés fokozatain át, lomha mozzanatokban és a tudatosság tényének beékelődésével, az emberi agyat és idegrendszert még magasabb organisatióba is átvinni, hogy ezzel egyetemben az embernél még tökéletesebb szervezetű lényt, még magasabb psychét teremtsen.*

Lechner Károly.

A MAGYAR PARLAMENT REFORMJA.

ÁLLANJOGI TANULMÁNY.

— Első közlemény. —

Alkotmánykérdések kétségtelenül sokat vesztek napjainkban azon fontosságból, melylyel még rövid idő előtt tárgyaltattak. Európának legtöbb államában az alkotmányképzés egyelőre be van fejezve s habár a mai képviselői parlamentarismus inhärens hiányai hol nagyobb, hol kisebb mérvben érezhetők is: ezek a kérdések még sem foglalkoztatják első sorban a modern nyilvános életet. Mai gyorsan élő korunk más kérdéseket állított előtérbe. *Eötvös* még csak 1854-ben nevezhette a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség eszméit a kor uralkodó eszméinek. E jellemzés már csak részben alkalmazható napjainkra. Mindenütt az egész keresztény Európában, Oroszország egyedüli kivételével, az egyes egyén oly messze menő személyes polgári szabadságot élvez, hogy azt, legalább bizonyos irányban, inkább kissé megnyirbálni mint kitégítani kellene. Ama majdnem korlátlan szabadság például, melynek az egyén napjainkban a gazdaság terén örvend, már is bizonyos megszorító intézkedéseket tett szükségessé, mely megszorítások a mai szabad verseny rendszerét igen helyesen kissé korlátozni vannak hivatva. Sőt ha a polgári szabadság alatt a közönséges liberalis fel-

fogás szerint mindjárt az állampolgár lehető legnagyobb részvétét értjük is honának kormányzásában: úgy e követelés is a képviseleti rendszer általános behozatala által lényegileg ki van elégítve, bármily kevéssé van is a szélső liberalizmus megelégedve a demokratia azon fokával, mely a modern államban eddigelé el van érve.

Az egyenlőség eszméje is, mely különben alig választható el a szabadságtól, megvalósítottnak tekinthető, a menyiben legalább ez eszmének elfogadható értelme van: a középkori feudalizmus utolsó maradványai nagyobbára el vannak törölve, a törvény előtti egyenlőség mindenütt el van ismerve, az általános adó- és hadkötelezettség be van hozva. Hisz maga Eötvös a XIX. század vezéreszméiről irt munkájának egyik más helyén arra figyelmeztet, hogy a szabadság és egyenlőség eszméire nézve nagy összhang uralkodik mindenütt, hogy például a győztes királyság által 1849. december 6-án oktroyált porosz alkotmány és a győztes nép által 1848-ban létesített francia köztársasági alkotmány között, tekintve amaz eszméket, elvi különbség nem létezik.

Csak a nemzetiség eszméje s vele a nemzetiségi kérdés az, a mely mai nap is meg nem oldott nagy kérdőjelként áll Keleteurópa jövője előtt, míg egyebütt Európában ez eszme sokat veszített jelentőségéből, különösen mióta Olaszország és Németország kivívták nemzeti egységöket.

Napjainkban leginkább két kérdés tartja izgatottságban az európai népeket. Az egyik: az állam és egyház közötti viszony végleges megállapítása — oly kérdés, melyet a középkor hagyott ránk, s melyet a XIX. század szintén megoldatlanul fog átengedni a jövőnek. S a másik, mely mélyebben ható, veszélyesebb és bizonytalanabb kimenetelű: a gazdasági s azzal együtt a társadalmi reform nagy kérdése. A legújabb, különösen a német socializmus tudományos munkásságának megvan kétségtelenül azon érdeme, hogy számos visszásságot

tárt fel, mely társadalmi testünk fekélyét képezi s hogy ezáltal okot szolgáltatott arra, hogy mai gazdasági jogrendünk s egész társadalmi alkotmányunk mélyebb és lelkiismeretes kutatás tárgyává tétetett. Habár azt hiszszük, hogy azon veszély, melylyel a socialdemokratia az államot és társadalmat fenyegeti, gyakran túlhajtott, mégis könnyelműségnek tartanók azt a nézetet, hogy veszély egyáltalában nem létezik. Ennél fogva az állam, valamint a társadalom érdeke elutasíthatatlanul követeli, hogy ama veszély korszerű, csöndes és okszerű reformok által elháríttassék.

Bizonyos az, hogy ezen fontos kérdések, melyek annyira foglalkoztatják és izgatják korunkat, nem maradhattak visszahatás nélkül egyfelől a gyakorlati parlamentáris életre, másfelől az alkotmánykérdések elméleti megoldására sem. A gyakorlati parlamentáris életre azért, mivel annak színterén a szélső ultramontánok éppugy megjelennek, mint a socialdemokraták, még pedig a nélkül, hogy velök szemben politikai pártokkal lenne dolgunk. Politikai, azaz állami pártnak csak az tekinthető, mely az állam alapzatán állva, jogos vagy nem jogos pártcéljait elérni törekszik. Az ultramontánok és socialdemokraták pedig az államon kívül állanak; mindkettő oly célokat kíván elérni, melyek az állam lételevel. meg nem egyeztethetők; mindkettő nemzetközi párt, míg a modern állam lényegileg nemzeti állam — a nemzet szó kifejezést nem annyira ethnographiai mint politikai értelemben véve.

Az alkotmányjogi kérdések elvi megoldására ama mozgalmaknak természetesen annyiban befolyással kell birniok, a mennyiben elutasíthatlanná vált, hogy már az állami alapintézményekben gát alkottassék az államellenes pártok romboló befolyásai ellen. Oly pártot, mely az államtól az állami kérdések souverän megoldására való illetékességet megtagadja, mely az államtörvények kötelező erejét megszüntnek jelenti ki, mihelyt azok ellentétben állanak a clerikális különérdek-

kel: oly pártot alkotmánykérdések megvitatásánál szem elől téveszteni sem nem lehet, sem nem szabad. Még kevésbé lehet ignorálni a mai socialdemokratiai mozgalmat, mely összes társadalmi rendünket alapjában felforgatni törekszik, mely a modern állam létjogosultságát elvben tagadja s mely aránylag igen rövid idő alatt valóban megdőbbenő mérvben harapódzott el úgy kül-, mint belterjesség tekintetében. Számos nagyfontosságú, magában véve tisztán politikai kérdés, például a felsőház szükségessége a képviselők kamarája mellett, az előbbinek mikénti szervezete, a szavazatjog szabályozása st. napjainkban inkább, mint valaha, egyszerűs- mind társadalompolitikai szempontból is megítélendő.

Magyarországra nézve ezen kérdések ma még nem bírnak ugyan oly tetteges fontossággal mint Nyugoteurópa államaiban. Mindazáltal ama fontos európai kérdések megoldása iránt Magyarország is közről van érdekelve, még pedig nem csupán csak a kulturérdekek általános solidaritása miatt, mely hovatovább szorosabb kapcsolatba hozza a különböző államokat s mely alól egyik sem vonhatja ki magát. Ama kérdések Magyarországra nézve közvetlen, habár ma még csak lappangó jelentőséggel bírnak. Bármily gondosan kikerül is jelenleg az államhatalom a belpolitika érdekében minden összeütközést az épen itt igen hatalmas római egyházzal, mégis előrelátható, hogy előbb-utóbb Magyarország is kénytelen lesz kivívni a «kulturharcot». S hogy a társadalmi mozgalom hullámszáma már régóta túlcsapott a magyar határszélen is, bizonyítja az a tény, hogy Magyarországon szervezett socialdemokratiai párt létezik.

Ha tehát mai nap magyar alkotmánykérdéseket tárgyalunk, lehetetlen kizárólagosan a magyar izolált álláspontra helyezkednünk, vagyis mellőzve ama koreszméket és szellemi mozgalmakat, melyek Európát foglalkoztatják, fontos államjogi kérdéseket csupán csak a speciális magyar, tör-

ténelmileg fejlődött viszonyokból megítélni. Távol vagyunk azonban attól, hogy egyrészt a történelmi, másrészt a nemzeti mozzanat jelentőségét az államéletben tagadnók. Hisz Franciaországra nézve elég végzetlenségé vált ama doctrinár tévedés, hogy a történelmi fejlődés, valamint nemzeti sajátosságok tekintetbe vétele nélkül önkényszerűleg lehet alakítani az alkotmányos intézményeket. De másfelől bizonyos az is, hogy napjainkban a történelmi és nemzeti mozzanat sokat veszített korábbi jelentőségéből. Nagyon megváltozott a világ ötven év óta. A mai kultúra bámulatos egyenletességet hozott létre a modern emberek nézeteiben, szükségleteiben, életviszonyaiban s ezáltal eltörölt oly történelmi és nemzeti sajátosságokat, melyeket még csak néhány évtized előtt nem lehetett volna büntetlenül mellőzni. Azonkívül félre nem ismerhető egész modern gondolkozási módorunkban bizonyos hideg racionalistikus és progressivistikus vonás. Régi időkből ránk maradt intézményeket józan, bíráló szemmel ítélünk meg, s ha mindjárt nagy kegyelettel viseltetünk is irántuk, mégis sokkal könnyebben békülünk ki azoknak eltávolításával, mint a hogy atyáink tehették volna.

A következőkben megkísértjük a magyar parlament összeállításának rövid előadását, még pedig korunk igényeinek szempontjából. Az e tárggyal való foglalkozás nem bír csupán elméleti jelentőséggel. A parlament reformja már régóta a magyar törvényhozás egyik legsürgősebb feladatát képezte s e nagy reformnak eddigelé még csakis egyik, még pedig kevésbé nehéz része lett befejezve. Senki sem fogja állítani, hogy e kérdés eldöntése időelőtti lenne, a ki tudja, hogy már ezelőtt kilenczven évvel szükségesnek találták és megkísérlették az országgyűlés reformját s hogy az 1848-ki törvényhozás, e feladatot csak hézagosan és igen hiányosan oldotta meg.

I. A képviselőház.

Az 1848-ki év nevezetes fordulópontot képez Magyarország alkotmánytörténetében. A régi rendi és aristokratikus alkotmány,¹ a középkor szüleménye, ez évben át lett változtatva modern képviseleti alkotmánynyá nyugateurópai minta szerint; a régi dikaszterialis kormányzatot felváltotta a parlamentáris kormányforma, felelős ministeriummal. Felemlítendő továbbá, hogy Erdély, mely a nagyváradi békekötés óta (1538.), a magyar koronától különvált fejedelemséget önálló törvényhozással és kormányzattal képezett, a VII-ik magyarországi és I-ső erdélyi törvényezikk alapján Magyarországgal újra és teljesen egyesítettet. Miután már 1848. július 2-ára Pestre közös országgyűlés hivatott egybe, melyen mindkét ország képviselői résztveendők voltak, a két törvényhozás, a magyar, valamint az erdélyi, külön választási törvényt hozott, t. i. az V-ik magyar és II-ik erdélyi törvényezikket, lényegben azonos tartalommal.

E két törvény, mely a pillanatnyi szükséglet számára hozatott s mely ennél fogva sok tekintetben elharmarkodottnak és igen hiányosnak bizonyult be, az 1874-ik évig a magyar képviselőház összeállításának alapját képezte, daczára annak, hogy mindkét törvény, mint határozottan ideiglenes törvény, csak ad hoc, vagyis az 1848. július 2-ára egybehívott országgyűlésre foganatosítandó választások számára hozatott.

Az 1850-től 1867-ig terjedő időszakban az alkotmányos élet Magyarországon fel volt függesztve, s midőn az

¹ Hogy nálunk újabban divatba jött, a régi magyar alkotmány aristokratikus voltát tagadni és demokratikus jellegét vitatni, ezt legfeljebb ama furcsaságok közé számíthatjuk, melyek olykor a komoly tudományokban is elő szoktak fordulni.

utóbb említett évben az ausztriai tartományokkal való úgynevezett kiegyezés megkötése után a magyar alkotmány visszaállított s az önálló magyar ministerium kinevezetett, azonnal felhangzott a követelés az 1848-iki választási törvények módosítása iránt. Daczára annak, hogy a képviselőház még 1868-ban, az erdélyi uniótörvény megvitatása alkalmával, határozatilag utasította volt a ministeriumot, hogy a legközelebbi országgyűlésig új választási törvényt dolgozzon ki, mégis csak 1874-ben terjesztetett a ház elé egy erre vonatkozó törvényjavaslat e cím alatt: «törvényjavaslat az 1848: V. és az erdélyi 1848: II. törvénycikkek módosításáról és kiegészítéséről».

Méltán csodálkozhatni, hogy a kormány, a mint már a törvényjavaslat címéből is látható, nem önálló új választási törvényt, hanem csak az 1848-iki törvényeket kiegészítő novelláris törvényt terjesztett elé, míg az alaposan megváltozott állami, gazdasági és társadalmi viszonyok, az ügyis határozottan «ideiglenes»-eknek nevezett 1848-iki törvényeket merőben elavultakká tették. A kormány eme javaslata gyakorlati tekintetéből sem volt nagyon sikerültnek nevezhető, mert a praxisban mindig szem előtt és kéznél kellett volna tartani az 57 §-ból álló V-ik magyar, a 10 §-ból álló II-ik erdélyi s azonfelül az új kiegészítő törvényt, mely a kormányjavaslat szerint 87 §-ból állott. A képviselőház központi bizottsága ennél fogva a javaslatot javított alakban terjesztette a ház elé, a mennyiben az 1848-iki törvények ezentúl is érvényben tartott intézkedései a novelláris törvénybe fölvétettek, az elébbiek tehát, két intézkedés kivételével, hatályon kívül helyeztetek. A kormányjavaslaton eképen foganatosított javítások azonban csak az alakra vonatkoztak, mert annak anyagi intézkedései jelentéktelen módosításokkal a központi bizottság javaslatába fölvétettek. Meglehetősen hosszadalmas megvitatás után a központi bizottság javaslata az

országgyűlés mindkét háza által lényegében elfogadtatott és mint «XXXIII t.-cz. az 1848: V. t.-cz. és az erdélyi 1848: II. t.-cz. módosításáról és kiegészüléséről» 1874. november 26-án szentesített és kihirdettetett. E törvény képezi tehát a magyar képviselőház összeállításának mai alapját, s mint ilyen, jelen értekezésünk tárgyát.

Mint említve volt, e törvénynek már czíme is feltűnik, mert hisz a két 1848-iki törvényből csak két intézkedés tartott érvényben, t. i. a választókerületeket és a képviselők napidíjait tárgyzó szabványok, még pedig e kettő is számos módosítással. Az indokolás, melylyel a kormány beterjesztette javaslatát, két okot nevez meg, mely miatt ezúttal nem lehetett új választási törvényt, hanem csak póttörvényt alkotni: egyfelől, mivel a rendezetlen és közelebbről átalakítandó adóviszonyoknál fogva hiányoztak azon adatok, melyeknek alapján «az egy adóra fektetett egységes censust» fel lehetne állítani; másfelől pedig a küszöbön álló s már a következő (1875.) évben foganatosítandó általános új választások miatt gyors intézkedéseket kellett tenni. Mindkét ok kissé gyarló. Ha mindjárt csupán csak az «egységes adócensus» behozatala forgott volna fenn, mit a kormány, úgy látszik, kétségenkivülinek és egyedül lehetőnek tekintett: maga a kormány bizonyára legjobban tudhatta, hogy alapos adóreform nem vétetett kilátásba, hanem a már meglevő adórendszer pusztá kiegészítése és javítása, a mi a következő évben, 1875-ben foganatba is vétetett. Az 1874-ben rendelkezésre állott adatokat tehát éppoly jól lehetett volna az új választási törvény megalkotásánál felhasználni, mint azon adatokat, melyekre a kilátásba helyezett «adóreform» keresztülvitele után lehetett számítani. A második ok pedig tagadhatatlanul kissé sajátosságosnak tűnik fel, szemben az említett 1868-ban hozott határozattal, mert hat év alatt a kormány új választási törvény előkészítésére csak találhatott volna elegendő időt.

De még sajátosságosabbnak kell hogy tűnjék fel az, hogy a kormányjavaslathoz mellékelt indokolás felsorolja az 1848-iki választási törvények hiányait, még pedig négy pont alatt, tehát oly alakban, mintha kimerítő akarna lenni, s mégis egy árva szóval sem emlékszik meg a régebbi törvények éppen azon hiányáról, mely a legnevezetesebbnek tekinthető, mely legtöbb okot szolgáltatott panaszokra s mely a legkiri-vóbb ferdeségeket hozta létre, t. i. a választókerületek megállapításáról.

Kézzelfogható, hogy a képzelhető legtökéletesebb választási törvényt is merőben illuzoriussá lehet tenni a választókerületek ferde megállapítása által. Legyen szabad az említett indokoláshoz csatolt statisztikai kimutatásokból, tehát kifogástalan hiteles forrásból, néhány példát kiemelnünk. Békésmegyében 58,000 lélekre esik egy képviselő, Tornamegyében pedig 11,500-ra; H.-M.-Vásárhely városában 49,000 lélekre, Illyefalván 1334-re, Erzsébetvárosban 1275-re, sőt Csikszeredában 1247-re, míg átlagos számítás szerint Magyarországon 33,061 lélekre esik egy képviselő. De még ferdébb aránytalanságok mutatkoznak, ha az egyes választókerületeket összehasonlítjuk, tekintve a 10 frtnyi census alá eső választóképes férfi lakosságukat. Arad városában, mely egy képviselőt küld az alsóházba, 10,610 választó van, kik ezen minőség alá esnek, ellenben Szék városában csak 67, Bereczken 48, Oláhfaluban éppen csak 17 olyan választó van, kik 10 frtot fizetnek egyenes adó fejében. S míg e valóságos Rottenboroughs, daczára annak, hogy lakosságuk majdnem kivétel nélkül a vidéki, földművelő osztályhoz tartozik, érdemeseknek találatnak a külön képviseltetés kiváltságára, addig fontos helyek, melyek csakugyan városi, azaz kiválóan ipart és kereskedést űző lakossággal bírnak, külön képviseltetés nélkül maradnak, pl. Vác 12,990, Ó-Buda 16,000 lakossággal, Erdélyben Segesvár, Besztercze, Medgyes s más városok.

És ez abnorm viszonyok az 1874-ben keresztülvitt választási reform daczára még mai nap is fennállanak, pedig az egyedüli még némileg elfogadható ok, mely miatt nem új választási törvény, hanem csak póttörvény hozottot, t. i. a kilátásba vett adóreform, bizonyára nem gátolhatta a választókerületek újjászervezését.

A következőkben általános szempontokból kissé közelebbről vesszük szemügyre az említett 1874-ki törvényt.

A mi legelőször is a magyar népképviselő általános jellegét illeti, elfogadhatónak tekinthető a választási törvényben érvényre jutott azon elv, miszerint a nép mint egységes egész állítatik szembe a parlamentáris kormánnyal, bármennyire óhajtandó volna éppen minálunk, hogy bizonyos polgári érdekek a földbirtokos nemesség érdekeivel szemben kissé bővebb képviseltetésben részesüljenek. Hanem a tiszta érdekképviselői rendszer ellen oly számos és nyomós ok szól, hogy annak behozatalát ajánlani nem lehet. Ugyanazt mondhatjuk az «organicus érdekképviselő» vagy «a közös hivatás szerint szervezett egyesületek vagy hivatási rendek» képviseltetéséről, melyet *Winter A.* oly melegen ajánl. Eltekintve minden más, különösen elméleti ellenvetésektől, melyek az érdekképviselő ellen tehetők, e rendszer behozatala okvetlenül fennakad már azon első el nem kerülhető s meg nem oldható kérdésen: hogy a különböző egyes érdekek minő arányban részesíttessenek a képviseltetésben?

E kérdés összefügg a kisebbségi képviselő annyira vitatott problémájával, sőt az előbbi csakis egyik részét képezi az utóbbinak. Mi azt hisszük, hogy a tudomány túlságos nagy jelentőséget tulajdonított e problémának. Feltéve, hogy a választási jog nem szoríttatik meg nagy mérvben; feltéve, hogy a választási eljárás czélszerűen van szabályozva minden stadiumában, s hogy a választókerületek nem igen nagyok: nézetünk szerint nincs szükség arra, hogy a kisebbség

ségek jogosult érdekei számára mesterséges intézkedések által biztosították a kellő képviseltetés. Minden jelentékenyebb érdek elég erős arra, hogy érvényt szerezhessen magának, hacsak a választási rendszer nem merőben hiányos és eltévesztett. Jelentéktelen vagy éppen jogosulatlan érdek számára pedig nincs szükség külön képviseltetést biztosítani. Különbösen egy pillantás a modern parlamentekre, számtalan pártjaikkal, melyek közül majdnem mindenik még több árnyalatra oszlik, azt mutatja, hogy a mai képviselő testületek inkább túlságos szétforgácsolásban szenvednek, mint túlságos egyenletességben.

Ép oly kevéssé tehetjük magunkévá a *Bluntschli* által ajánlt, különben meglehetősen ingatag és elmosódott vonásokban körülírt osztályképviselet rendszerét, valamint a *Gneist*-féle javaslatot sem fogadhatjuk el, mely a Poroszországban fennálló s a választókat három osztályba sorozó rendszerrel rokon. Szerintünk mindezen javaslatok azon alaphiányban látszanak szenvedni, hogy nem eléggé élesen levont következtetését képezik a választási jog tulajdonképeni lényegének és jelentőségének; oly hiba, melyet nézetünk szerint nemcsak az általános szavazati jog szószólói követnek el, hanem mindazon nevezetes államtudósok is, kik a censust elfogadják.

Vajjon miben áll a népképviselet tulajdonképeni, valószínűségi célja? Az elvont liberalizmus, mely oly szívesen és oly könnyen megelégszik egy elmosódott phrazissal, azonnal kész a felelettel: a népképviselet célja az, hogy a «nép-akarat» valószínűsített meg, hogy híu képét adja a nép érdekeinek, törekvéseinek, nézeteinek stb. Ennélfogva a választási rendszer oly szervezését követelik, hogy mindenekelőtt a «nép-akarat» találja abban tiszta és meg nem hamisított kifejezését. Valamint a legtöbb, a liberalizmus táborából felhangzó követelések ellen, úgy ez ellen sem lehet felhozni azt, hogy magában véve és absolute téves, de igenis azt,

hogy nem találja el a dolog velejét és lényegét. Elfeledik, hogy a legtöbb concret kérdésre nézve, mely egy modern parlamentben megoldandó, a «nép»-nek nincs meggyőződése és ennél fogva nincs «akarata», még pedig azért, mivel a nép e szövevényes kérdéseket, melyek alapos szakismeretet igényelnek, teljességgel meg nem ítélni. Ama kérdésre, a népképviselő célja iránt, más feleletet kell adnunk; megadjuk *Held J.* találó szavaival, ki azonban maga is barátja a censusnak: «a népképviselő célja nem egyéb, mint az, hogy a kormány és államigazgatás erejének és bölcsességének fokozására a népben rejlő legjobb politikai erő, a legmagasabb és legjellemesebb politikai belátás biztosítsa a fontosabb államügyek feletti tanácskozás és határozathozatal számára». Ha mindez igaz, a mint elvitázhatlanul igaz, akkor mindenesetre a legjobb választási rendszernek az tekintendő, mely a legjelesebb, leghazafiasabb s az állam és a nép érdekeivel legjobban ismerős férfiakból álló képviselő testületet biztosít.

Mindemellett pedig hallgatólag fölteszszük, hogy a szavazatjog szabályozása nem jogkérdést képez, hanem a célszerűség, azaz a politika kérdése; más szóval, hogy a választási jog nem az állampolgárral veleszületett általános emberi vagy polgárjognak, hanem oly jognak tekintendő, melyet az állam állami tekintetek szerint olyanoknak ad meg, kikről valamely külső kriterium nyomán föltehető, hogy szavazatuk a népképviselő fent körülírt célját nem megrövidíteni, hanem elősegíteni fogja.

A mai tudomány — legalább a német és angol — már régóta tisztában van a legutóbb említett elvi kérdéssel; a praxis pedig mindenkor és mindenütt — Franciaországban is — kivétel nélkül a fent körülírt elvek szerint cselekedett. Persze Franciaországban, hol a múlt századbéli francia államelméletek még mai napig is mélyebben gyökeredznek,

mint a hogy gondolnók, s hol a suffrage universel valóságos nemzeti dogmává vált, ez utóbbit még most is amaz általános s állítólag az állampolgárral veleszületett emberi jogból szeretik levezetni. Alig létezik ország, hol az általános szavazatjog tágabb alapra volna fektetve, mint Franciaországban, s daczára annak, nem éppen csekély azon esetek száma,¹ melyekben amaz «emberi jog» állami tekintetekből Franciaországban is meg van szorítva. Már pedig oly ember előtt, ki logikailag szokott gondolkozni, kétség nem foroghat fenn az iránt, hogy mihelyt az állam felállít ily korlátokat, azaz mihelyt bizonyos esetekben megvonja polgáraitól ama jogot, ez utóbbi — a választási jog — elvileg és egyszer mindenkorra az állam érdekeinek szolgálatába helyeztetett. A ki Franciaországban tiltott lottojáték miatt el lett ítélve, az elveszti örökre szavazati jogát, s ez ellen senkinek sincs elvi ellenvetése; ha pedig a szavazatjog hasonló megszorítását más esetekben is követeljük, midőn az állam érdeke azt legalább is oly nagy mérvben megkívánná, mint a tiltott lottojátékért való elmarasztaltatás esetében, akkor elutasítják követelésünket azzal, hogy az állam nem kozothat el polgáraitól ily általános emberi jogot!

Ennélfogva azon kérdésre nézve, hogy az állampolgárok minő terjedelemben részesítendők a szavazatjogban, legfőbb irányadó elvül az állami czélszerűség fogadandó el.

Ha tehát azt akarjuk, hogy a népképviselőt fent említett valódi célja éressék el, akkor meg nem tagadhatjuk az államtól azt a jogot, hogy állampolgárai közül csak azokat ruházhassa fel ama joggal, kik bírnak mindazon erkölcsi tulajdonságokkal, melyeket választótól követelnünk kell: politikai belátást, független ítéletet, hazafiságot. Igaz, hogy ha

¹ A különböző *decrets*, *arrêts* és *lois* összeállítását l. Lafferrière-nél, *Cours de droit publ. et admin.* Tome II. 481. l.

e tekintetben nagyon szigorúak akarnánk lenni, felette csekély lenne azoknak száma, kik a szavazatjoggal felruházhatók, feltéve, hogy egyáltalán meg lehetne állapítani kétségtelenül a kívánt minősítvényt minden egyes állampolgárban. Hanem ismét az állami czélszerűség szempontja tiltja az ily szigor alkalmazását. Még pedig két egymással rokon okból. Egyfelől az állambölcsesség meg nem engedheti a szavazatjog túlságos megszorítását azért, mivel különben kihalna a népből az érdekeltség állami kérdések iránt, s hogy a nyilvános ügyek iránti közöny nagy baj volna, ezt fölösleges bővebben bizonyítani. Másfelől pedig az állami életben való tevékeny részvétel tagadhatatlanul népnevelő mozzanatként fog hatni: «Wie der Einzelne durch die Erziehung zur Sittlichkeit, so muss die Gesamtheit eines Volkes zum Staat erzogen werden» — mondja találóan *Gneist*.

Természetesen valami nagyon vérmes reményeket nem szabad kötnünk az államintézmények ebbeli nevelő befolyásához. Az emberek ezentúl is csak emberek fognak maradni, s a legtökéletesebb nevelés sem fogja őket angyalokká tenni, a mint az újabb angol radicalismus hívei s első sorban *Stuart Mill* föltenni látszanak. Hogy az emberi természet folytonos, szakadatlan nevelés által nemcsak szellemi, hanem erkölcsi tekintetben is végtelenül tökéletesíthető, azt csak olyan ember hiheti, ki a Mill-féle radicalis iskola híve. Hanem annyi legalább bizonyos, hogy a gyakorlati államkérdésekkel való szüntelen foglalkozás a politikai érzéket élesíteni s az állampolgárokat a politikai gondolkozáshoz szoktatni képes. «Valamint senki sem fogja megtanulni az úszást, a ki soha a vízbe nem megy, úgy politikai érettséget sem fog nyerni egy olyan nemzet, mely minden politikai mozgalomtól távol tartatik.» (*Levita.*)

Mindezeknél fogva nem óhajthatjuk a választási jog túlságos megszorítását és megelégszünk azon követeléssel,

hogy a szavazatjoggal felruházandók mindazon állampolgárok, kikről valamely külső ismérv alapján annyi belátás föltehető, hogy szavazatuk legalább nem fogja veszélyeztetni az állam — nem a többség — érdekeit. Létezik-e ily külső criterium, melyből kétségtelenül meg lehetne ítélni azt, hogy a választó bír-e a megkívánt minősítéssel? Ilyen megbízható ismérv se nem létezett, se nem fog létezni soha. Ennélfogva arra vagyunk utalva, hogy a rendelkezésünkre álló tökéletlen eszközök közül azt alkalmazzuk, mely leginkább célhoz fog vezetni. Mindeddig a gyakorlatban majdnem általánosan ily ismérvnek a censust tekintették, mely alatt rendszeren nem a vagyon vagy jövedelem bizonyos nagysága, hanem azon adóhányad értetik, melylyel az állampolgár az államterhekhez közvetlenül hozzájárul. A censust pedig két okból tekintették oly ismérvnek, melyből a választó belátását és hazafiságát megítélni lehet. Egyfelől mivel azt vélték, hogy az általános míveltség és azzal együtt a politikai belátás bizonyos foka feltételeztetik a vagyon bizonyos fokától; másfelől pedig azon nézetben voltak, hogy az, ki vagyonnal bír, nagyobb mérvben van érdekelve az állam fennállása és jóléte iránt, vagyis élénkebb hazafisággal bír, mint a vagyontalan. Mindkét föltevés, éppen korunkban, kevésbé alapos, mint valaha. Napjainkban, midőn a míveltség megszerzése olyannyira meg van könnyítve (ingyenes oktatás, népszerű irodalom, olcsó hírlapok, könyvtárak, nyilvános előadások stb.), a míveltség már rég megszűnt a vagyonosabb osztályok kiváltsága lenni, különösen a míveltség azon közepes mérve, melyet választótól okszerűen követelni lehet. Azt pedig, hogy a birtok növeszti az állam iránti érdekeltséget, azaz a hazafiságot, napjainkban még a földbirtokról sem állíthatni megszorítás nélkül. Ama túlságos individualistikus irány, melyet gazdászati jogrendszerünk fejlődése Smith Ádám ideje óta követett, előidézte a tulajdon s különösen a telektulajdon

folytonosan növekvő mozgósítását. E fejlődésmenet elősegített egyfelől az újabb kor vívmányai által a politikai és polgári szabadság terén, mely szükségképen a gazdaság terén is lehető szabadságot követelt; másfelől pedig az újabb jogtudomány által, mely túlságos mérvben a római jogra támaszkodva, a tulajdonjog fogalmának helytelenül absolut tartalmat iparkodott adni, holott maga a római jog sem ismerte szigorúan véve az absolut tulajdonfogalmat, mit újabban *Ihering* és iskolája kétségtelenül hebizonyítottak. A tulajdon — ebben *Lassalle*-nak igaza volt — nem logikai, hanem történelmi fogalom. De bármiképen döntjük is el ezt az elméleti kérdést, tény az, hogy a személyi szabadság és a tulajdon szabadsága, gazdasági jogrendünk e két alaposzlopa, úgy belterjes, mint külterjes irányban folytonosan kiterjesztettek. hogy a folyó tőke, mely akadálytalanul foroghat az egész világban, tökéletesen kosmopolitikus jelleget nyert, s hogy a hajdan olyannyira fontos jogi különbség ingó és ingatlan tulajdon között majdnem egészen eltöröltetett; oly különbség, mely éppen a germán és magyar jogban igen nevezetes volt. Ezekhez járul, hogy napjainkban semminemű állami akadály meg nem nehezíti a szabad be- és kivándorlást, mely a modern közlekedési eszközök által olyannyira meg van könnyítve, továbbá, hogy az idegen helyen való letelepedés mai nap sokat veszített régebbi nehézségéből és kellemetlenségéből azon oknál fogva, hogy a modern életviszonyok mindenütt a világon, hova az európai kultúra kiterjeszkedett, rendkívüli mérvben egyenletesek. S hogy éppen nem a vagyontalan osztályok azok, melyek mai nap egyedül vagy bár csak túlnyomólag kivándorolnak, azt Németország nemzetgazdasági mérlege minden évben érzékenyen tapasztalhatja.

A birtok tehát éppen napjainkban legkevésbé sem szolgálhat a műveltség és hazafiság ismérveül és oly választási rendszer, mely a censusra van alapítva, mely az erszényt

kiváltságolja» (*Schäffle*) s mely a választótól nem azt kérdezi, hogy «ki vagy», hanem azt, hogy «mid van» (*Frantz*) — oly választási rendszer korunkban legfeljebb anachronismusnak tekinthető.

Vajjon szükséges-e sok szót vesztegetnünk az úgynevezett általános szavazatjogra? Hisz e kérdés felett már egész könyvtárakat írtak. A számtalan pro et contra közrebocsátott iratokból levont eredményként röviden és egyenesen kimondhatjuk, hogy az úgynevezett általános szavazatjog nem egyéb politikai humbugnál. Hogy mivé válhatik az általános szavazatjog egyfelől egy furfangos kormány, másfelől vad demagog izgatók kezében, azt Franciaországban III. Napoleon. Németországban pedig Liebknecht, Most, Bebel s mások kimutatták. *Fröbel Gy.* a legtalálóbbról ítéletet mondja róla, midőn így ír: «Das allgemeine Stimmrecht ist auch bei der weitesten denkbaren Ausdehnung für das Volk eine Täuschung, für die Politiker immer ein Mittel der hohen und niedrigen Demagogie».

Különben kétségtelen az, hogy sem ama túlságos rettegés, mely az egyik oldalon, sem ama vérmes remény, mely a másik oldalon az általános szavazatjoggal szemben uralkodott, jogosultak nem voltak. Azért nem, mivel az általános szavazatjog, legalább mindenütt, hol földműveléssel foglalkozó úgynevezett parasztrend létezik, magában hordja saját correctivumát. E rend mindenütt és mindenkor conservatív irányú vagy legalább conservatív befolyás iránt fogékonyabb, mint bármely más iránt. Ennélfogva nem csodálkozhatunk, ha a francia munkás-osztály, daczára annak, hogy éppen Franciaországban a legmesszebb menő általános szavazatjog uralkodik, érdekeinek külön képviseltetését követeli, s hogy *Engels*, az ismeretes socialista kijelenti, hogy mindaddig, «míg Németországban a földművelő-osztály a feudális és bürokratikus reactió alól fölszabadítva nincs», vagyis

magyarra fordítva: míg a földművesek socialdemokratákká nem változtatták át, mindaddig az általános szavazatjog a munkás és vagyontalan osztályokra nézve «nem fegyver, hanem kelepce».

Ezzel korántsem akarjuk tagadni az általános szavazatjognak, mint a socialdemokratiai izgatás eszközének veszélyességét. Mert habár nem tartunk attól, hogy a socialdemokratiai állam felállítása egyhamar sikerülni fog, úgy bizonyára nem lehet közömbös dolognak tekinteni, ha valamely törvényhozótestületben a socialdemokratiai párt az általános szavazatjog segítségével oly jelentőségre vergődik, mint például jelenleg a német birodalmi gyűlésben. A Németországban tett tapasztalatokkal szemben azután nagyon optimistikusnak tűnik fel *Schäffle* azon követelése, hogy az általános szavazatjog haladéktalanul hozassék be: «mert minél előbb történik ez, annál hamarabb el fognak tűnni amaz optimistikus eszmék, annál inkább fogják a munkások vezetői érezni a felelősséget, mely rájuk nehezedik, annál inkább fognak amaz elvont radicalis eszmék kinőni concret és gyakorlati célökká, melyek a törvényhozásban elérendők, annál inkább el fogják ismerni a munkások a fennálló intézmények jogosultságát, annál inkább be fogják látni, hogy érdekeik azonosak a becsületes termelékeny tőke érdekeivel» stb. Igaz ugyan, hogy *Schäffle* ezt 1870-ben írta, tehát hét évvel előbb, mintsem «Die Quintessenz des Socialismus» cz. iratát közrebocsátotta.

Meltzl Oszkár.

A MODERN ALKOTMÁNYOK GYŰJTEMÉNYE.

Dareste «*Les constitutions modernes*» című alkotmány-szöveggyűjteményének második kiadása közelébb hagyta el a sajtót.¹

Nagy szükség volt immár a második kiadásra, mert az első megjelenése óta (1883), nyolcz év alatt, a legtöbb állam alkotmánya többé-kevésbé módosított.

Portugallia 1885-ben parlamentjét reformálta, a pairek kamarájának alkotó elemeit egy új elemmel, 50 választott parral gyarapítván. Hollandia, mely 1848 óta, csaknem negyven éven át, lényegesebb változtatást nem tett alkotmányán, 1887-ben annak majdnem minden pontját átdolgozta: az 1887-ben hozott «grondwet»-nek különösen a trónöröklésre, a választásokra, a parlament összeállítására s az igazságszolgáltatásra és hadseregére vonatkozó határozmányai teljesen újak. Szerbia és Románia a berlini szerződés által független fejedelemségekkel declaráltatván, ez a körülmény természetesen szükségessé tette alkotmányuk gyökeres revisióját. Brazília 1891. febr. 24-én köztársasággá alakult át. Franciaország-

¹ Les constitutions modernes. Recueil de constitutions en vigueur dans les divers états d'Europe, d'Amérique et du monde civilisé. Traduites sur les textes et accompagnées de notices historiques et de notes explicatives par F. R. Dareste avec la collaboration de P. Dareste. Deuxième édition. Revue, corrigée et mise au courant des modifications les plus récentes. Tome I. II. Paris, A. Challamel. 1891.

ban az 1884. decz. 9-én kelt törvény a senatus szervezetét és a senátorok választását módosítja, 1885-ben pedig ugyanott a lajstromos szavazást (scrutin de liste) léptették életbe, melyre nézve 1889-ben még két újabb törvény is intézkedik. Schweizban az 1874-ki szövetségi alkotmányt, mely a kantonok autonómiáját erősen kikezdte, a centralisatió szellemében tovább fejlesztették. Hazánkban 1885-ben a főrendiházat szervezték egészen újra. Csak Belgium, Spanyolország, Olaszország és az Egyesült-Államok maradtak régi szervezetökben.

Ha az a sokat emlegetett, de oly sokszor félreértett vagy meg nem értett nemzeti génusz nem üres frázis, a mint hogy nem az; ha társadalmi téren, a tudomány, irodalom, művészet, közgazdaság körében érvényesülésének megvan a jogsultsága: a nemzet jellemének, vérmérsékletének, műveltségének, multjának, traditióinak annál inkább kifejezésre kell jutni alkotmányjogi intézményeiben. Végeredményében tehát minden nemzet saját génuszát követve rendezi ugyan be állami életét; de másrésről nem zárkozhatik el az idegen népektől. Ha feladásunk — írja a magyar doctrinairek ékes-tollú vezére — az európai népcsaláddal közösen működni a közösen jóknak ismert czélok létesítésére, működni mint élő tag, melynek ha más rokonai nincsenek, vannak szükségképen választott rokonai, mert hiszen vannak sympathiái és antipathiái: akkor igen természetes, hogy egyben-másban éppen úgy utánozzuk e rokonokat, mint a hogy ismét egyébben, ha Magyarország felküzdheti magát oda, hová annyi szent óhaj-tás várja, annak idejében mi is fogjuk sajátosságainkból gazdagítani az európai eszmetőkét.

Épp a magyar doctrinairek működésének eredménye mutatja, mennyire előnyös lehet a haladás szempontjából a külföld utánzása. Csak a szolgálai utánzástól tartózkodjunk és soha ne mulasztjuk el saját speciális viszonyaink figyelembevételét, midőn idegen növényeket ültetünk át hazánk földjébe.

Az idegen talaj felkutatása, vizsgálata azonban, idegen eszközök segélyével még a szakemberek egy részére nézve is kényelmetlen s többé-kevésbé meg van nehezítve; a laikusra nézve meg jóformán lehetetlen. Pedig hogy a külföldi állami élet szövevényeibe a nagy közönség is beavattassék, ez politikai tekintetben egyáltalán nem közömbös dolog. Az, a mit Concha említ *az újkori alkotmányokról* írt könyvében, hogy t. i. nálunk különösen az utóbbi időben felettébb lábrakapott a külföldieskedés, hogy az országgyűlési képviselőtől kezdve le a falusi biróig mindenki nagyképszerűsítővel folytonosan a külföldet emlegeti, s hogy mindez annak tulajdonítható, hogy a külföldet aránylag kevesen ismerjék, a kisebbség az értelmi terrorismus egy nemét gyakorolja a többség felett: bizonyára magában véve is elég fontos szempont arra nézve, hogy a külföldi állami és társadalmi intézményeit magyar nyelven írt művekben mutassák be az arra hivatottak a magyar közönségnek. De a mi ennél még inkább figyelembe veendő, az, hogy ily módon lehetővé válik, mikép külföldi intézmények a nemzeti közvélemény idomító hatása alatt idegenszerűségeikből kivetkőztetve recipiáltassanak.

Egy, a Dareste-éhez hasonló alkotmány-szövegcompiláció közrebocsátása a M. T. Akadémiának lenne föladata, nemcsak azért, mert magánkiadások ily költséges vállalatba nem igen bocsátkoznak, hanem azért is, mert az idegen alkotmány-törvényeknek a különböző európai nyelvekben teljesen jártas szakemberek által eszközzendő fordítását hitelesnek, teljesen megbízhatónak csak akkor fogja a közönség tekinteni, ha az Akadémia a maga elismert tekintélyével mintegy szentesíti.

A modern alkotmányok háromféleképen mutathatók be. Vagy az egyetemes államjog keretében, vagy az egyes államok alkotmánya külön-külön rendszeresen feldolgozva, vagy a charták, illetőleg a fontosabb alaptörvények, tehát a nyers anyag közzététele alapján.

Egyetemes államjogunk, a milyen például Bluntschli «*Allgemeines Staatsrecht*»-je, nekünk nincsen; de pótolja azt némileg Kautz «*Politikája*», melyben a modern államok tételes közjogi intézményeire — legalább a jegyzetekben — bőven találunk utalásokat, jóllehet magában a szövegben annál ritkábban. Kautz respectálja a politika és államjog határvonalait, a mi tudományos szempontból teljesen indokolt ugyan, de didaktikai szempontból annál kevésbbé. Iskolai használatra szánt Politikában, mint azt más helyütt és más alkalommal kifejtettem, nem lehet mellőzni azon államjogi intézményeket, melyek az egyes politikai tantételek könnyebb megérthetését teszik lehetővé. Akkor például, midőn én politikai előadásaimban a monarchiáról beszélek, a monarchikus alapelveket mintegy megtestesítem, láthatókká, kézzelfoghatókká teszem azáltal, hogy elmondom, miképen alkalmaztatnak a kifejtett principiumok a magyar, az angol monarchiában és egyebütt. Mindezt Kautz is nagyon jól tudja. Mint tanár — úgy emlékszem — előadásaiban követte is ezt a módszert; mint író azonban, kézikönyvében, nem akarván a politikát kivetkőztetni valódi jellegéből, jegyzetekben adja meg a tételes intézményekre való folytonos hivatkozással az abstractiókra nézve a szükséges felvilágosítást, útbaigazítást. A «*Jogtudományi Közlöny*» egyik folyó évi márcziusi számában tehát annak a felszólalásnak, melyben egy álnevű cikkíró, a budapesti egyetemen a politikai tanszéknek új erővel leendő betöltése alkalmából a politika előadásában új, az eddigitől eltérő módszer alkalmazását sürgeti, — csak annyiban van alapja, hogy a politika és az egyetemes államjog anyagát jövőre még szorosabban össze lehetne olvasztani s a két tudomány, mint egymásra ható, egymást kiegészítő szerves egész tárgyalatnék, a mit a mi viszonyaink közt annál természetesebbnek találnánk, mert az összehasonlító vagy egyetemes államjogi szakoktatásunk disciplinái közé különben sincs fölvéve.

Az egyes államok alkotmányának rendszeres feldolgozását Concha már megkezdte s eddigi tanulmányainak eredményét két kötetben közrebocsátotta.¹ Az ő felfogásában annyira az eredetiség, hogy műve még azokra nézve is tanulságos, akik az újkori államok szervezetét elsőrendű forrásokból ismerik. Kiváló eruditiójánál fogva ki tudja fürkészni az alkotmányok legjellemzőbb vonásait, s éppen ezért meglehetősen szűkre szabott keretben is tiszta képet nyújt azokról. A ki Anglia vagy az amerikai Unió alkotmányának részleteibe akar behatolni, az forduljon Todd-hoz, illetőleg Bryce-hez; de a ki az említett alkotmányok *alapelveivel* akar tisztába jönni, azt Concha itt-ott nehézkes iránya daczára is útbaigazítja.

Alkotmány-szövegcompilatióknak szintén van, tudtommal, kettő is; de egyik sem felel meg a magasabb tudományos igényeknek.

Az első e nemű kísérlet a Mészáros Károlyé,² kit az 1848-ki események ösztönöztek Európa legújabb alkotmányainak összegyűjtésére, úgy gondolkozván, hogy «a magyar státusalkotmány megállapítása s az országgyűlési teendők tekintetében az európai alkotmányok ismerete, bizonyonyal pharosi fény leendő, mi nélkül politikai életünk sötét pályasíkján bizton nem léphetünk». A csonkán maradt mű a lázas sietség nyomait viseli magán. Tartalma épp oly sovány, mint a mily incorrect az iránya.

Jánosi Ferencz 1867-ben megjelent «*Alkotmányok gyűjteménye*» című munkája,³ Anglia, Franciaország és az amerikai Unió alkotmányát mutatja be történelmi fejlődésök-

¹ Újkori alkotmányok. Irta Concha Győző. Budapest. Kiadja a M. T. Akadémia. I., 1884. II., 1888.

² Európa legújabb alkotmányai. Különös tekintettel Európa társadalmi állására. Közli Mészáros Károly. Pesten, 1848. Magyar Mihály.

³ Alkotmányok gyűjteménye. Összegyűjtötte Jánosi Ferencz. I. II. Pest. Kiadja Pfeifer Ferdinánd. 1867.

ben s ezenkívül közli Schweiz 1848-ki és Belgium 1831-ki chartáját. De a második kötetben Jánosi is félbehagyta a munkát. A harmadik kötetben, — mely Belgium «teljes állami szerkezetén» kívül Anglia, Franciaország, Schweiz és Belgium «ipari és kereskedelmi szerkezetét» tartalmazta volna, — a munka czíme és tartalma bizonyára meghasonlott volna egymással. Jobban tette tehát a szerző, hogy nem ment tovább, annyival inkább, mert stylje különben is nélkülözi azt a szabatosságot, a mire idegen törvények fordításánál különösen szükség van.

Az újabb időben még Schvarcz Gyula bocsátott közre egy «*Egyetemes alkotmányismét*»;¹ de ez nem egyéb, mint iskolai használatra szánt rövid vázlata a modern alkotmányoknak. A polgári iskolák és tanítóképezdek növendékei használhatnák, ha a jelenlegi tanterv megengedné s ha képesek volnának Schvarcz Gyulának akár az államtudományi alapfogalmakra vonatkozó, bevezetésképen közlött tudós definicióit, akár tömör alkotmány-kivonatait megérteni. Egyébiránt azt hisszük, hogy a mennyiben a tanítóképezdek és polgári iskolák tantárgyai közé az alkotmánytan föl van véve, s a mennyiben a politika elemeinek s az idegen alkotmányok vázlatának ismerete a hazai alkotmánytan megértése végett szükséges: ez utóbbiak a magyar alkotmánytan keretébe illeszthetők be s így önálló feldolgozásuk fölösleges.

A magyar szöveggyűjtemények tehát — nem számítva ezek közé Schvarcz most említett tankönyvét — részint elavultak, részint hiányosak és tökéletlenek, úgy hogy ezeknek pótlásáról okvetetlenül gondoskodnunk kell.

Az egyszerű szöveg-compilációnak, szemben az alkotmányok rendszeres földolgozásával, van két nagy hátránya.

¹ Egyetemes alkotmányisme rövid vázlatban. Schvarcz Gyulától. Budapest. Aigner Lajos. 1880.

Az egyik az, hogy a dolog természeténél fogva többnyire csak az írott kútfőkre szorítkozhatik, holott az állam *írott* alkotmánya — a mint az magától érthető, de a mint arra Dareste is figyelmeztet bennünket — politikai intézményeinek teljes képét s közjogát nem tükrözi hiven vissza.

Az írott alkotmány tudvalevőleg vagy egy chartában, vagy a különböző időben hozott alaptörvények egész sorozatában foglaltatik; de mindenütt kiegészítendő a szokás által, mely néhol — miként Angliában — a közjog alapját képezi s az írott jognak csak másodrendű szerepet enged.

Dareste az angol alkotmánytörvények közül például csak a következőket közli: a Magna Chartát, a mint az 1225-ben harmadizben erősített meg III. Henrik által; I. Eduárd 1297. okt. 10-én kelt chartáját; a statutumot «de tallagio non concedendo», melyet Walter of Hemingburgh «Articuli inserti in Magna Charta» czim alatt idéz s melyre a Petition of Rights bevezetésében is történik hivatkozás, de a mely egy gyűjteményben sem fordul elő; továbbá a Petition of Rights-t, a Bill of Rights-t s végre az Act of settlement-t.

Arra nem is reflectálván, hogy mily önkényesen járt el az alaptörvények közlésénél, midőn az egyéni szabadság legfőbb biztosítékát képező Habeas Corpus-actát, az Angolország és Skócia uniójára, valamint az Anglia és Írország uniójára vonatkozó törvényeket, a Catholic relief act-ot, az 1832-iki Reform Bill-t mellőzte: csak azt jegyezzük meg, hogy nincs olyan ember, a ki az írott jog néhány forrásából — még ha teljesebben mutatnók is be azokat neki — csak valamennyire is világos képet szerezhetne magának Anglia állami szervezetéről akkor, a midőn az angol közjognak köztudomás szerint a jogászok műveiben, a birói gyakorlatban s a nép jogi meggyőződésében nyilvánuló közös jog (common law) képezi legfőbb forrását.

Magyarországon a szokás szintén a legfontosabb közjogi kútfők közé tartozik. A király a koronázási hitlevélben ígéretet tesz, hogy szentül és szigorúan megtartja és mások által is megtartatja nemcsak az ország szabadalmait, kiváltságait és törvényeit, hanem «*törvénytzerű szokásait*» is; az 1791: X. t.-cz.-ben hasonlóképen ki van mondva, hogy ő Felsége és utódai Magyarországon annak törvényei és *szokásai* szerint (*propriis legibus et consuetudinibus*) fognak uralkodni és kormányozni. Sőt a mi közjogunkban a örvény és a szokás mellett még nagy szerepet játszanak az okleveles szerződések, kiváltság-levelek, kormányrendeletek, helyhatósági statutumok is.

A magyar alkotmány mibenlétével sem lehet tehát csupán az alaptörvényekből megismerkedni, különösen ha oly hiányosan közlik azokat, mint Dareste, ki az újabb alkotmányunk bázisát képező 1848-ki törvények közül például csakis a III. és IV. törvényezikket adja egész terjedelmében s a VIII. és XX-iknek egy-egy pontját mutatja be, a többitől ellenben a történelmi jegyzetek közt éppen csak hogy említést tesz.

A másik hiánya a szöveg-compilációnak az, hogy pusztán annak segélyével igen nehéz a különböző alkotmányok összehasonlítása, áttekintése, miután az úgynevezett papiros-alkotmányokat magukban foglaló charták, úgy tartalmukra, mint különösen szerkezetükre és beosztásukra nézve lényegesen különböznek egymástól.

Sardinia alaptörvényében, melyen az egységes Olaszország alkotmánya sarkallik, csupa általánossággal találkozunk, s a részletes intézkedéseket a speciális szervezeti törvényekben kell keresnünk. Egyik pontjában ki van például mondva, mikép a senatus állambirósággá alakulhat, hogy ítéletet hozzon a felségsértés, az állam biztonsága ellen elkövetett merénylet eseteiben s a képviselők kamarája által vád

alá helyezett minister felett; de az állambíróság eljárására az alaptörvény nem reflectál, azt külön törvény szabályozza.

A badeni nagyhercezség 1818-ki alkotmánya ellenben külön cím alatt, egész részletességgel intézkedik a minister vád alá helyezéséről, illetőleg a ministeri jogi felelősség elvének mikénti érvényesítéséről.

Vannak továbbá alkotmányok, melyek a szoros értelemben vett közjog határain nem terjeszkednek túl, míg viszont vannak olyanok, melyek a közigazgatást is és pedig nemcsak általában, de egyes ágaiban is szabályozzák.

Az 1814-iki norvég alkotmányban érintve sincs a közigazgatás.

Az 1831-iki belga alkotmány a megyék és községek szervezését egyenesen a törvényhozásra bizza s csak bizonyos vezérelveket állapít meg, a miket a törvényhozásnak ebbeli feladata megoldásánál majdan figyelembe kell vennie, például hogy a megyei és községi tanácsok ülései a törvény által kijelölendő határok közt nyilvánosak, hogy a nyilvánosság elve a megyei és községi költségvetésre és számadásokra nézve is érvényesül, hogy a királyt és a törvényhozó hatalmat a beavatkozás joga illeti meg, midőn a megyei és községi tanácsok hatáskörüket túllépik, vagy midőn a közérdeket megsértik.

Románia 1866-ki alkotmánya, mely a közigazgatás rendezését hasonlóképen a törvényhozásnak tartja fenn, még általánosabban formulázza az e tekintetben követendő elveket, midőn csupán annyit mond, hogy a közigazgatási törvényekben a községek függetlensége és a legteljesebb decentralizáció elve érvényesüljön.

Ezekkel szemben a hollandiai alkotmány a megye és a község szervezetét részletesen megállapítja, sőt még a közoktatásügyre és a szegényügyre is külön fejezet alatt reflectál; a szász, bajor és württembergi királyság alkotmá-

nya pedig még a pénzügyi közigazgatás területére is átsap, midőn az államjóságookról intézkedik.

Az alkotmány-gyűjtemény első helyen említett hiányán csak úgy lehetne némileg segíteni, ha a szerkesztő a történeti alkotmányok minden kútforrását a lehetőség szerint fölhasználná, a nemtörténeti alkotmányok bemutatásánál pedig nem szorítkoznék kizárólag a chartákra, hanem az ezeket kiegészítő szervezeti törvények fontosabbjait is közlené. Ennek a módszernek a keresztülvitele bizonyára nagy nehézségekkel van összekötve s mindenkéül az egyes alkotmányok minden részletébe, szellemébe, történeti fejlődésébe teljesen beavatott munkatársakat föltételez. De hogy e nélkül a módszer nélkül a szöveg-compilatiónak különösen a történeti alkotmányokat magában foglaló része sikeresen, az elmélet és a gyakorlat követelményeinek megfelelőleg nem állítható össze, arról — mint fennebb említők — éppen a Dareste munkája győzhet meg bennünket leginkább.

Dareste a szöveg-compilatió forrásait a minimumra akarná reducálni, előszavában kijelentvén, hogy csupán a politikai szervezet alapjául tekintendő, szoros értelemben vett alkotmány-szöveg közlésére fog szorítkozni s ennek folytán mellőzni kívánja a területi viszonyokra vonatkozó, valamint a trónörökösödést szabályozó törvényeket és családi statutumokat s a tisztán diplomatiiai jellegű okmányokat.

Ugyde a munka folyamán, eme kijelentésével többször összeütközésbe jön, miután kénytelen maga is belátni, hogy a forrásoknak általa tervezett korlátozása kivihetetlen.

Vannak ugyanis diplomatiiai jellegű okmányok, nemzetközi szerződések, melyek bizonyos államok közjogát szabályozzák. Hogy lehetne tehát ezeket tekinteten kívül hagyni?

Ott van például a berlini szerződés, mely kimondja, hogy *«Bulgária közjogának alapját a következő határozatok fogják képezni: A vallási és felekezeti különbség nem*

hozható fel senki ellen indokul arra, hogy kizárassék vagy képteleníttessék polgári és politikai jogai élvezetére, közhivatalok, tisztségek és méltóságok viselésére, vagy a különféle üzletek és iparok bármely helyen való folytatására. Minden hitvallás szabadsága és külső gyakorlása biztosítva van úgy a Bulgáriához tartozó polgárok, mint a külföldiek részére és a különféle vallásfelekezeteknek sem egyházi szervezkedése, sem lelki főnökeikhez való viszonyaik útjába akadályt gördíteni nem szabad». (V. cikk.)

Ugyanez a határozat ismételtetik az említett szerződésben Montenegróra, Szerbiára, Romániára s bővítve és részletezve Törökországra nézve. Ennélfogva Daresté — igen helyesen ugyan, de önmagához következetlenül — Montenegro 1855-ki s az ezt kiegészítő 1868-ki és 1879-ki alkotmánya, valamint Bulgária 1879-iki alkotmánya helyett a berlini szerződésnek Bulgáriára vonatkozó I., III. és V. cikkét s Montenegróra vonatkozó XXVII. és XXX. cikkét adja szó szerint. A mire csak az a megjegyzésünk, hogy a mennyiben a vallásszabadságot biztosító III. és XXVII. cikk szóról szóra ugyanaz: elég lett volna az egyiknek közlése s e helyett föl lehetett volna venni, az illető államok czíme alatt, a IX. cikket, mely a porta és Bulgária közti hűbérserű viszony mibenlétére vet világot, az utóbbi által fizetendő hűbéradóra nézve intézkedvén, továbbá a XXIX. cikk egy részét, mely Montenegro souverainitását korlátozza, a XXXIV. cikket, mely a szerb fejedelemség s a XLIII-kat, mely Rumánia függetlenségét ismeri el, végre a LXII. cikket, mely Törökországban a vallásszabadságra nézve intézkedéseket tartalmaz.

A trónörökösödést szabályozó törvényeket sem lehetett Daresté-nek kihagynia gyűjteményéből, nemcsak azért, mert a trónöröklés szabályai a közjog integrans részét képezik, hanem azért sem, mert a chartákat megcsönkítés nélkül közölvén, a trónöröklés ügye csaknem mindenikben előfordul.

Különben még az angol történelmi alkotmány fontosabb alaptörvényei közt is ott találjuk Dareste művében a jelenlegi uralkodóház trónörökösödési jogát megállapító Act of settlement-t. Csak a mi *pragmatica sanctio*nkat mellőzi, a mi annál nagyobb hiba, mert az 1867: XII. t.-cz. 1. §-a szerint is «azon kapcsolat, mely egyrészt a magyar korona országai, másrészt ő felségének többi országai és tartományai között jogilag fennáll, az 1723: I., II. és III. törvény-cikkek által elfogadott *pragmatica sanctio* alapszik»; mert a Magyarország és Ausztria közti *personal unio* tehát jogi alakban a *pragmatica sanctio* által jött létre; mert az 1867: XII. t.-cz. megalkotásánál mind ő felsége, mind az országgyűlés az 1723-iki örökösödési törvényt «közösen elismert kiindulási pontul tűzvé ki», az 1867-ki kiegészítő törvény a nélkül alaposan meg sem érthető, s mert végre a *pragmatica sanctio*ban a trónöröklés rendjén kívül a kölcsönös védelem és Magyarország önállósága, tehát a legfontosabb, mélyreható közjogi elvek vannak kimondva.

Az alkotmányok összehasonlítását, áttekintését, — mely, mint fennebb említettük, a *szöveg-compilatio* alapján szintén igen nehéz, — a különböző alkotmány anyagának rendezése, tárgyak szerint való csoportosítása könnyitené leginkább meg. De minthogy ez a charták és az alaptörvények egyes fejezeteinek, pontjainak összevissza való forogtatását involválná, s minthogy ily módon az alkotmányokat eredeti szerkezetükből szükségképen ki kellene vetköztetni: az említett eljárás a *szöveg-compilatio* természetével ellenkezőnek.

A legcélszerűbb tehát Dareste példájára egy pontos és kimerítő *analyticus* táblázat készítése. Ennek segítségével könnyűszerrel szembeállíthatjuk a különböző alkotmányjogi intézményeket egymással s ezenfelül tisztába jöhetünk azzal is, hogy mik az egyes alkotmányok tárgyai.

A *szöveg-compilatio* szerkesztésénél követendő irány-

elvekre nézve Dareste művéből sok tanulságot merithetünk magunknak, a nélkül azonban, hogy Darestet mindenben követhetnők.

Dareste 40 állam alkotmányát adja. Mellőzi azonban a legtöbb német fejedelemséget és hercegséget, a schweizi cantonokat, az amerikai Unió államait, a spanyol Amerika köztársaságait s az angol gyarmatokat, illetőleg ezekre csak történelmi jegyzetekben reflectál.

E szerint Dareste műve nem levén teljes gyűjteménye a modern alkotmányoknak, mint forrásmű csak részben használható. A szerkesztő, saját vallomása szerint, hely szűke miatt volt kénytelen a modern alkotmányok nagyobb részét kihagyni gyűjteményéből. Ez olyan kifogás, melyet egy irodalmi privát vállalat hiányának igazolásául elfogadhatunk. De azt már aztán határozottan megkivánjuk, hogy a «szemlévények» kiválogatásában a szerkesztő tervszerűleg járjon el, hogy ama hiányt legalább némileg pótolván, ne érezzük, ne vegyük észre azt minden lépten-nyomon.

A helylyel főképen az összetett államok alkotmányának közlésénél takarékoskodott, oly módon azonban, hogy ez a takarékoskodás a mű értékének rovására esik.

A schweizi szövetségnek például három cantonát veszi fel a gyűjteménybe: Appenzell Rhodes-Extérieures-t, Bernt és Genf-et. Az elsőt azért, mert — mint maga írja — a tiszta vagy közvetlen demokratia mintaképe, a két utóbbit pedig bizonyára azért, mert a demokratia másik alakját, a közvetett demokratitát képviseli, illetőleg képviselte.

A schweizi cantonok tényleg két főcsoportba oszthatók. Az egyik csoportba tartoznak azok a kis cantonok, melyekben — az athenei demokratia mintájára — minden teljeskorú, feddhetetlen jellemű polgár részt vesz a közhatalom gyakorlásában; a másikba pedig azok, melyekben a souverainitást a nép, képviselői által gyakorolja.

Ha Dareste az egyik Appenzell canton alkotmányát közlötte: «hely szűke miatt» a másik Appenzell, Uri, a két Unterwalden és Glarus alkotmányait bátran mellőzhetette; mert mindenik a cantonok első csoportjába tartozik.

De a schweizi szövetség képviseleti demokratiáinak minden változatát a genfi és herni alkotmány nem tükrözi vissza.

Bluntschli, — kinél alaposabban Schweiz közjogát senki nem ismerte, — a helvét képviseleti demokratiáknak négy változatát különbözteti meg, u. m.: 1-ször az ú. n. veto-cantonokat, melyekben a törvényhozó-testület által alkotott törvények, ha a polgárok bizonyos száma kívánja, népszavazás alá bocsáttatnak; 2-szor a referendum-cantonokat, melyekben a törvényhozás által elfogadott *minden* törvény a községekben népszavazás alá bocsáttatik; 3-szor azokat a cantonokat, melyekben a referendum mellett a nép a törvénykezdeményezés jogát is gyakorolja, olyformán, hogy utasíthatja a kormányt, mikép egy bizonyos törvényjavaslatot terjesztszen a nagytanács elé;¹ 4-szer a tulajdonképeni képviseleti cantonokat, melyekben a nép a törvényhozó hatalom gyakorlásában közvetlenül nem vesz részt, kivéve az alkotmány revidióját, mely felett népszavazás útján határoznak.

Genf a Bluntschli által úgynevezett veto-cantonok közé sorozható, a mennyiben 1879-ben Neuchâtel-lel együtt életbe léptette a «referendum facultatif»-ot, mely abban áll, hogy a törvény népszavazás alá bocsátandó, ha kihirdetésétől számított 30 nap alatt legalább 3500 választó polgár a referen-

¹ 1891. április 8-án a nemzeti tanács az 1874-ki szövetségi alkotmány 118. pontját akként módosította, hogy ha 50.000 választó az alkotmány valamely pontjának eltörlését vagy módosítását, vagy abba valamely új pont fölvetelét kívánná, a revidio kérdése népszavazás alá bocsáttassék. Ily módon tehát az iniciatívával — de csakis a szövetségi alkotmányra vonatkozólag — a schweizi szövetség összes polgársága felelősséget vállalt.

dumot kívánja. Bern pedig referendum-cantonná lett 1869. jul. 4-én, midőn kimondta, hogy minden törvény népszavazás alá bocsátandó.

A genfi és berni alkotmányon kívül tehát Daresteknek legalább még egy tulajdonképeni képviseleti alkotmánynyal bíró cantont is be kellett volna mutatnia, a milyen volt 1879-ig Genf s a milyen jelenleg Freiburg; valamint egy olyan cantont is, pl. Aargaut, Thürgaut, a hol a nép az iniciativa jogával van felruházva.

A német birodalom államai közül Darestek csak a porosz, bajor, szász és württembergi királyság, valamint a badeni nagyhercezség és Hamburg alkotmányát reproducálja, a mit kifogásolnunk kell. Ha már a kisebb hercezségek mindenkének nem jutott hely: legalább a mecklenburgi és szász-weimári nagyhercezségek alkotmányát vette volna fel, amazt azért, mert még mindig magán viseli a hűbériség jellegét, úgy hogy a szó szoros értelmében rendi alkotmánynak tekinthető; emezt pedig azért, mert mintául fogadtatott el a többi apróbb német hercezségek egy része által s mert — miként ez utóbbiak — az egykamara-rendszer alapján áll.

A mi Darestek módszerét illeti, azt általában helyeseljük. A gyakorlati élet szükségleteit tartván szem előtt, a jelenre fekteti a fősúlyt s a multa csak annyiban terjeszkedik ki, a mennyiben a ma fennálló alkotmányok megértése végett szükséges azoknak előzményeit is ismerni. Történelmi jegyzetei épp oly becsesek, mint a szöveget felvilágosító magyarázatai. Ez utóbbiak, melyekhez legfőbb forrásul a «Société de législation comparée» közleményeit használta fel, teljesen tárgyilagosa. Elvül tűzte ki maga elé, hogy kritikát nem gyakorol. Felvilágosítással szolgál ott, a hol arra szükség van, a nélkül, hogy bírálna.

Ettől az elvétől nagyritkán tér el s úgy látszik, akkor is inkább csak tévedésből. Gyűjteményében csak elvéte for-

dúl elő olyan megjegyzés, -mint a milyennel a mi választási törvényünket kíséri, melyről azt állítja, hogy *kitűzött célja ama magyar elem túlsúlyának biztosítása, a mely pedig alig több Magyarország összes népességének felénél*. Hogy igaz-e ez vagy sem, arról itt nem szólnunk. De hogy nincs helyén a Dareste gyűjteményében, az kétségtelen. Ránk, magyarokra annál bosszantóbb, mert félreértésekre adhat okot.

Ez az egy — akarjuk hinni — véletlenségből becsúsztott kritikai megjegyzés is mutatja, mily szigorúan tartózkodnia kell a szöveg-compilatio szerkesztőjének az intézmények bírálatától, ha művének hasznavehetőségét, megbízhatóságát föltétlenül biztosítani akarja. Ime, egy-két odavetett szó mily hamis színben tüntetheti fel a világ előtt egy nemzetnek alkotmányos intézményeiben kifejezett politikáját. Az a külföldi ember, a ki nem ismeri Magyarország történetét és viszonyait, nem azt fogja-e következtetni Dareste észrevételéből, hogy először is a magyar elemet csekély számánál fogva nem illeti meg a többi nemzetiséggel szemben a suprematia, másodsor, hogy arra. a mire nincs joga. erőszakos eszközökkel törekszik?

Magát Darestet különben csak annyiban hibáztatjuk, a mennyiben magyar munkatársát nem ellenőrizte kellőképen. Ha jobban vigyáz rá: lehetetlen, hogy észre ne vette volna, mikép a választási törvényt a helyett, hogy tárgyilagosan commentálná, bírálja s ezzel a vállalat programmjával ellentétbe helyezi magát.

Olyan vállalatnál, mint a Dareste-é, pontos utasításokkal ellátott munkatársak egész sorára van szükség. Mert a szöveg-compilatio megbízhatósága szempontjából föltétlenül megkívántatván az is, hogy minden alkotmány lehetőleg az eredeti forrásokból állíttassék össze, erre egy ember, bármily alapos képzettséggel s bármily széleskörű nyelvismerettel bírna is, nem képes.

A Dareste művében közlött alkotmányokat az eredeti szövegből fordították, és pedig gondosan. Az idegen kifejezések mindenikére nem állván rendelkezésekre teljesen megfelelő francia szó, ezeket zárjelben eredetiben közlik, s — a mi különösen méltánylandó — nagyon ritkán ferdítik el. A magyar szók csaknem kivétel nélkül hibátlanok. Csak Br. Jeszenszkyt, — a ki a társországoknak a magyar államhoz való közjogi viszonyáról írt, — változtatják át Feszenskivé s a népfölkelést «landsturmá».

Vakmerőség lenne a részünkről állítani — írja Dareste az előszóban — hogy fordításaink hibátlanok; de nem habozunk elvállalni a felelősséget az esetleg előforduló hibákért, minthogy *egy fordítást sem vettünk másodkézből*. Még a francia hivatalos és félhivatalos fordításokat sem reprodukáltuk amaz országokra nézve, melyekben a francia nem hivatalos nyelv (Hollandia, Dánia, Svédország stb.), mivel ezek úgy irány, mint pontosság tekintetében kifogás alá esnek.

A bibliographia összeállításánál is meglátszik, hogy Dareste olyan szakemberek közreműködését vette igénybe, kik saját nemzetüknek nemcsak közjogát, de államjogi és alkotmánytörténeti irodalmát is alaposan ismerik.

A szöveg-compilatio kiegészítő, tehát mellőzhetetlen alkatrészének tartjuk részünkről a könyvészeti részt, mely az egyes alkotmányokra vonatkozó forrásművekkel számol be. Ez utóbbiak kiszemelése épp oly nehéz, épp oly tapintatot és figyelmet igényel, mint magának a szövegnek rendezése.

Dareste a hivatalos szöveget tartalmazó művek, továbbá a nevezetesebb commentárok s az alkotmány történetére vonatkozó munkák jegyzékét mutatja be.

A magyar alkotmány könyvészete azonban teljesebb is lehetne, mint a milyen tényleg. A szöveget tartalmazó művek közül ugyanis a Corpus Juris és az újabb törvények hivatalos

gyűjteményén kívül csak a Toldy-ét említi; Fogarasinak rendezeres, az alaptörvényeket tartalmuk szerint csoportosító gyűjteményét ellenben mellőzi. A commentárok közül is hiányzik néhány, a mi Csillag Gyulának különben jeles művével bátran kiállja a versenyt. De a mit már határozottan hibáztatnunk kell, az, hogy szoros értelemben vett alkotmánytörténeti mű. a milyen például a Bartalé, Salamoné, Hajniké, a gyűjteményben egyetlenegy sincs fölvéve, a miből az idegen könnyen azt következtetheti, hogy az irodalom amaz ága nálunk parlagon hever.

A szöveg-compilatio külső szerkezetére nézve Dareste művét nem fogadhatjuk el mintául.

Nem nagyjelentőségű ugyan, de az áttekintést megkönnyíti, ha az államok bizonyos, elvi alapon megállapított sorrend szerint következnek egymásután. E tekintetben irányadóul lehetne elfogadni a nemzetközi jognak az államok rangviszonyaira vonatkozó elveit, úgy hogy az elsőrendű államok megelőznék a másodrendűeket, a teljes souverainitással bíró államok, a nem teljesen souverain államokat, az egy ugyanazon rangosztályba tartozó államok pedig — ugyancsak a nemzetközi jog által megállapított szokásnak megfelelőleg — betűrendben sorakoznának egymás mellé, azzal a különbséggel mégis, hogy egy magyar nyelvű szöveg-compilatióban a betűrend megállapításánál az egyes államoknak nem francia, hanem magyar neve vétetnék tekintetbe. Az összetett államokat illetné azonban meg az első hely, miután ezeknek szervezetében kettős souverainitás jelentkezik: az ősszállam és a részállamok souverainitása.

A mennyiben Dareste ezt a felosztást nem követi, legalább a fél-souverain államokat helyezhette volna suzerainjeik, illetőleg védnökeik mellé, pl. Monacot és San-Marinot Olaszország, Andorrát Franciaország mellé, Congot Belgium, Canadát és az ausztráliai angol gyarmatokat Anglia mellé stb.

Egészben véve azonban a Daresté gyűjteménye, belső értékét tekintve, az újabb szöveg-compilációkat messze túlszárnyalja.

Rauch «*Parlamentarisches Taschenbuch*»-ja,¹ melynek harmadik vagyis utolsó kiadása 1873-ban jelent meg, nem egyéb, mint a szerkesztő által innen is, onnan is minden válogatás nélkül összegyűjtött nyers anyag halmaza. Van ebben közölve minden, a mi csak a szerkesztőnek kezeügyébe esett: charta, alaptörvény, szervezeti törvény, egy-egy alkotmánytörténeti dissertatio, diplomai okmányok, törvényjavaslatok, melyek a gyűjtemény közrebocsátásakor már régen törvénynyé váltak, államok alkotmánya, melyek 1873-ban már megszűntek létezni. A Taschenbuch tehát legfőlebb alkotmánytörténeti kutatások céljából használható.

Laferrière és Batbie-nak Európa és Amerika alkotmányait tartalmazó, 1869-ben megjelent munkája,² a mellett, hogy részben elavult s hogy az említett világrészek alkotmányainak nem teljes gyűjteménye, commentárral sincs ellátva s nem is egészen megbízható.

A mi végre Demombynes-nek az európai államok közjogi, közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezetét magában foglaló művét illeti,³ ez nem szöveg-gyűjtemény, hanem az európai államok kivonatos közjoga.

Mindenesetre Darestet kellene tehát követnünk egy magyar szöveg-compilatio készítésénél. Egyelőre azonban, úgy hiszem, az európai államok alkotmányainak összegyűjtésére

¹ *Parlamentarisches Taschenbuch*. Herausgegeben von Dr. A. Rauch. 3-te vermehrte Auflage. Plauen. Verl. von Aug. Schröter. 1873.

² *Les constitutions d'Europe et d'Amerique*, par Laferrière et Batbie. Paris, 1869.

³ *Les constitutions européennes, parlements, conseils provinciaux et communaux et organisation judiciaire dans les divers états de l'Europe*, par Demombynes. Deuxième édition. Paris, 1883.

szorítkozhatnánk. A magyar közönségnek első sorban azokat az államokat kell megismernie, melyek közelebb vannak hozzá, melyekkel folytonos és állandó érintkezésben van. De meg teljesebbé is lehetne tenni a compilatiót, ha körét eleintén szűkebbre szabjuk. A munka így is nehéz lesz s igénybe fogja venni a szakemberek minden erejét. A sikertől függ, hogy az európai alkotmányok magyar nyelvű gyűjteménye idővel az *összes* modern alkotmányok teljes gyűjteményévé nőjje ki magát.

Ballagi Géza.

I R O D A L O M.

*A fény- és színcontrast psychologico-aesthetikus jelenlősége.*¹

A viszonzóság törvénye szerint az öntudattartalom minden egyes eleme intenzitására, színezetére nézve az öntudattartalomnak többi jelenlévő alkatrészei által befolyásoltatik. A psychikus sphaërának azon részében, melynek elemeit látóérzékünk közvetítése által nyerjük és mely főleg az értelmi működésekhez (pl. külvilági tárgyakra való visszaemlékezéshez, vagy azok emléképeiből összeállított képzeletekhez) szolgáltat anyagot, a viszonzóság törvénye azt fejezi ki, hogy minden látóérzéki benyomás, mely tehát térbeli elhelyeződés, fényerő és minőség jellegével bír, nemcsak egymagában, kizárólag csak a feltételező tárgynak megfelelően lép fel, hanem éppen az említett három jellegét illetőleg a többi, az öntudattartalomban egyidejűleg jelenlévő látás képzet által nagy mértékben befolyásoltatik; és így lehetséges, hogy egy és ugyanazon tárgynak a retina ugyanazon helyére vetített képe egyszer ilyen, máskor olyan érzéki benyomást ébreszt, a szerint, a mint az egyidejűleg jelenlévő látásképzetek, legyenek azok akár egyidejűleg ébresztett érzékletek, akár emlékképek, különbözők az egyik és másik esetben. Ha pl. télen, havazás alkalmával, megfigyeljük a hulló hópelyheket, úgy azokat fenn a magasban, a hol az alapot a világos égboltozat képezi, sötétszürkének látjuk, míg alant, hol a háttért földi tárgyak, házak stb. képezik, fehéreknek látszanak. Ezen subjectiv megkülönböztetésnek objective semmi különbség sem felel meg, magukat a tárgyúl szolgáló hó-

¹ Die psychologisch-aesthetische Bedeutung des Licht- und Farbencontrastes von A. Kirschmann. W. Wundt: Phil. Studien 1891. VII. Bd. 3. Heft

pelyheket illetőleg. Ugyanezt tapasztalhatjuk hóval fedett távirda-sodronyokon s sok más esetben.

Valahányszor más érzékszervünknek, vagy magának látóérzékünknek ellenőrzése következtében mintegy kénytelenítve vagyunk subjective különböző alapjellegekkel felruházott látásképzeteket azonos, vagy az említett három alapjellegre nézve egymással meg egyező physikai ingerekre visszavezetni: mindannyiszor tulajdonkép a viszonyossági törvény nyilvánulását ismerjük fel, a mennyiben azon jelenségeket tapasztaljuk, melyek a contrast fogalma alatt vannak egyesítve. A contrastok legnagyobb része simultancontrast, de hozzájárulnak ehhez még a fény utóhatásán, a retina elfáradásán alapuló contrastok és az ú. n. határcontrastok is, melyek a simultancontrastot nagy mértékben erősíthetik.

Azon körülmény, hogy a látás terén is nem absolut, hanem relativ mértékeket használunk, már azért is nagy jelentőséggel bír, mert ez teszi lehetségessé, hogy a tárgyakat a megvilágítás legkülönbözőbb változásainál újra meg újra felismerjük. Nem vagyunk ugyanis arra utalva, hogy a megvilágításban beállott csökkenés vagy növekedés absolut értékét mérlegeljük, a mely az egyes változásoknál mindig más meg más lehet, hanem mérlegeljük azon viszonyt, melyben az egyszerre megvilágított tárgyak, részletek megvilágítási fokaira nézve egymással vannak, s mely a legkülönbözőbb megvilágítás mellett is mindig ugyanaz marad. A contrastnak köszönhetjük továbbá, hogy úgy a színes, mint a fehér fényérzések sorában egy relativ maximumot és minimumot állíthatunk fel, miáltal lehetségessé lesz, hogy egyfelől a színeket, melyek mindig több-kevesebb fehérrel vannak keverve, ennek daczára mégis mint telített színeket lássuk, másfelől az achromatikus fényérzéseket, mint «fehéret» vagy «feketét» ismerjük fel. Mindezen tények nem csekély jelentőséggel ruházzák fel a fény- és színcontrastot, mint a viszonyossági törvény egy különös esetét, a képzőművészet, nevezetesen a festészet és rajzolás terén, de — bár csekélyebb fokban — a plastikában is.

Hogy mennyire sikerül a festőnek műve segítségével az általa czélzott képzeteket, érzeteket s hangulatot a szemlélőben fölkeltenie, az lényegében három tényezőtől függ, ú. m.: 1. mindenekelőtt a mű kivitelétől, 2. a kép környezetének, megvilágításának helyes megválasztásától és 3. a szemlélő psychikus funkcióitól, képességeitől.

A mi először is a néző psychéjét illeti, eltekintve kedély-állapótától, mely a körülmények szerint változhatik s mely a szemlélt mű hatását szintén módosíthatja, feltűnik az, hogy mily különböző lehet a kép felfogása két egyénben, a szerint, a mint a kép által keltett érzéki benyomással egyidejűleg az öntudatban jelenlévő vagy abba belépő képzetek a két egyénnél különbözőek, még akkor is, ha különben mindkét szemlélő kedélyi momentumok, a festő személyes ismeretsége s más ilyenmű külső tényezők által ítéletében nem lesz befolyásolva. Egészen más benyomást tesz a kép arra a nézőre, kinek inkább *visualis* képzetköre van kifejlődve, mint arra, kinél az auditív képzetek játszanak nagyobb szerepet. A ki *visualis* emlékképeit csak tökéletlenül tudja reprodukálni, az a képpel inkább meg van elégedve éppen azért, mert azon tárgyak emlékképei, melyeket a szemlélő az előtte lévő képen lefestve lát, nem elég élesek, tökéletesek arra, hogy mintegy ellenőrző szerepet vigyenek a képen feltüntetett részletekkel szemben; ellenben az élesebb *visualis* emlékképekkel rendelkező tökéletesebb emlékképei segítségével gyorsan rájön a kép részleteinek egyes hibáira, melyek aztán az illusiót zavarják, sőt a képpel esetleg elégedetlenné teszik. E mellett azonban a *visualis* képzetkörök nemcsak *quantitative*, hanem *qualitative* is különbözők lehetnek két egyénnél.

Egyiknél pl. a körvonalak és a megvilágítás foka, a másikonál ellenben a tárgyak viszonylagos nagysága és a színezet van élesebben az emlékezetbe vésve és lép előtérbe a kép felfogásánál, a miből könnyen kimagyarázható, hogy két egyenlően gazdag *visualis* képzetkörrel rendelkező egyén is ugyanazon képről homlokegyenest ellenkező ítéletet alkothat.

Hogy az emlékképzetek mily jelentékeny befolyást gyakorolhatnak az érzéki észrevételre, az a következő jelenségből is kiténik; ha éles *visualis* képzetekkel rendelkezünk, úgy sok holdtájképen fel fog tűnni előttünk, miszerint a hold a többi részletekhez képest igen nagynak van feltüntetve; miután ennek a benyomásnak okát adni nem tudjuk, azért e hiányt, a mennyire lehetséges, *illusorice* corrigáljuk. Pedig az ily képek e tekintetben csakugyan hibásak. Tudjuk, hogy a tárgyak nagysága relativ, azaz a látószögtől függ; a tárgyak e relativ nagysága tehát tetszés szerint változtatható közelítés vagy távolítás által. De tudjuk azt is, hogy ezen relativ nagyság és a *körvonalak élessége* közt

bizonyos viszony áll fenn. A látószög, mely alatt a holdat nézzük, csekély ingadozásoktól eltekintve, $\frac{1}{2}^{\circ}$ -t tesz ki. Oly tárgyak azonban, melyek relativ nagysága $\frac{1}{2}^{\circ}$, csak úgy láthatók élesen, ha erős megvilágítással és sötét háttérrel bírnak, ellenben pl. egy épület, emberi alak vagy arcz körvonalai $\frac{1}{2}^{\circ}$ látószögnek megfelelő távoból már homályosak; még nappali megvilágítás mellett is, holdvilágítás mellett pedig még inkább elmosódtak, úgy, hogy egy ily távolban álló emberi alakot legfeljebb mozgásai által tudnánk megkülönböztetni. Ha már most egy hold-tájképen azon alakok, tárgyak rajzai, melyek a hold képével egyenlő nagyságúak, tehát azzal egyenlő látószög alatt látszanak, éles körvonallakkal esetleg még élesen kidolgozott részletekkel vannak feltüntetve, úgy e kép nem felel meg a valóságnak, melyben csak maga a hold bír éles határokkal, ellenben a földi tárgyak, melyek relativ nagysága a holdéval egyenlő, alig láthatók. Ily képeken tehát csak azon részletek vannak homályos körvonalozással kidolgozva, melyek a holdkorong átmérőjénél sokkal kisebbek, s ha a képhez annyira közeledünk, hogy e homályos részletek jussanak az $\frac{1}{2}^{\circ}$ látószög távolába, úgy a hold képét már ennél nagyobb látószög alatt látjuk, tehát úgy, mintha az aránytalanul nagy volna; mindezt pedig azért, mert visualis emlékképeink, melyeket a holdról és az általa megvilágított tárgyakról szereztünk, mintegy rákényszerítenek arra, hogy a képen a homályos, határozatlan körvonallakkal feltüntetett részleteket vegyük fel mértékül a holdkorong nagyságának megítélésénél, ne pedig az élesen kidolgozott részeket. Az ily kép azt a benyomást teszi, melyet a holdnak távcsővel való szemlélése alkalmával nyerünk. Ha éjjel egy távolban lévő házsört a felette álló holddal egy földi távcsővön nézünk, mely távcső hatszorosan nagyít, úgy az ekkor nyert benyomás távolról sem lesz ugyanaz, mintha a házat hatszorta kisebb távolságban szabadszemmel nézzük. Csak a házak látszólagos nagysága lesz egyenlő, mindkét esetben ellenben a holdkorongot az első esetben hatszorosan nagyobbbnak látjuk, mint a házhoz való közelségénél, melynek a hold $\frac{1}{2}^{\circ}$ látszógeré semmi befolyása nincsen.

A mi a képnek a környezetéhez való viszonyát illeti, tapasztalatból tudjuk, hogy a kép környezetének nem kellően választott megvilágítása arra mily kedvezőtlen befolyást gyakorol. A képen ugyanis az egyes részletek világossága közt alább előadandó

okokból a különbség többnyire sokkal kisebb, mint a valóságban; ha tehát a kép környezetében elhelyezett tárgyak erősen vannak megvilágítva, úgy azok árnyékos és világos része között nagyobbak az intenzitási különbségek, s az ezek által feltételezett *contrasthatások*, a mint a képen. Ha egy téli tájképet egy ablak mellett állítunk fel, melyen kitekintve egy valóságos téli tájat szemlélhetünk, a kép nagyon halványnak fog előttünk feltűnni. Épp ily kedvezőtlen hatást gyakorolnak világos fehér vagy kirivó színű falak, szőnyegek stb. Szerző több konkrét esetet hoz fel ennek bizonyítására, melyek közül legyen e helyen felemlítve Hont-horstnak «A fogorvos» című festménye. E kép egy este, gyertyafény mellett végrehajtott foghuzást ábrázol. A drezdai képtárban e kép fehér falra, kirivó színezetű csendélet-képek közt van felfüggesztve; ily környezetben a képen az alakok, arcok vöröses coloritja a szemlélőre egészen visszataszító hatást gyakorol, pedig e vörös színezet a valóságnak teljesen megfelel, a mennyeiben a gyertyafény tudvalevőleg vöröses; csak hogy a legtöbb embernek ritkán van alkalma nappali és gyertyafény által egyszerre megvilágított tárgyakat látni.

Harmadik és legfontosabb pont a kép kivitele a művész részéről. Hogy a kép a szemlélőben a festő által célzott aesthetikus és intellectualis reflexiókat felkölthesse, szükséges, hogy a psycho-physiologikus követelménynek megfeleljen; e követelmény pedig abban áll, hogy a *képnek igaznak kell lennie*. A képen feltüntetett részletek in ultima analysi mindig valóságos látóérzéki benyomásoknak mintegy másodlati. Tehát azon psycho-physiologikus feltételt így is kifejezhetjük: a kép egészben és részleteiben olyan legyen, hogy a természetben *azonos*, illetőleg a képnek *megfelelő* látóérzéki benyomások *lehetőségek* legyenek. Egy centaur, egy repülő angyal képe ez értelemben igaz alkotások, de egy tájkép, melyen a háttér részletei ugyanazon látószög alatt vannak feltüntetve, mint az előtérben levő alakok, nem felel meg a követelménynek, tehát nem igaz.

A festőnek a tárgyakat azon *situációban* kell ábrázolnia, a mint azok a valóságban vannak vagy lehetnek. Egy arczképnél vagy egy hangulatos tájképnél pl. nem szabad minden részletet a legaprólékosabb pontossággal élesen kidolgoznia; mert a valóságban egy bennünket érdeklő egyénnek főleg arczát szemléljük, szemünket az arcz távolságára állítjuk be, minek következtében a

többi testrészek nem fekvődvén a szem alkalmazkodási távolában, a retinán *szóródásos képeket* adnak, tehát homályosan látszanak. Az arczképen azonban minden részlet ugyanazon síkban, tehát a néző szemének *ugyanazon alkalmazkodási távolában* fekszik, s így nemcsak a rögzített arcz — a fovea centralisban —, hanem a többi részletek is — a retina peripher részein — éles képeket adnak. A festőnek tehát azon részletet, mely hivatva van arra, hogy a néző figyelmét különösen megragadja, pontosan, élesen kell kidoloznia, ellenben azon részleteket, melyek nem esnek annak (képzeleti) síkjába, a néző szem *alkalmazkodási* pontjától számított kisebb-nagyobb távolságuk szerint többé vagy kevésbé *homályos, szóródásos* körvonalakkal kell feltüntetnie. Épp így vagyunk a tájképekkel is; ezeken is jelentéktlenebb részletek, melyek figyelmünket a valóságban nem vonnák magukra, s így a retinán szóródásos képeket adnának, szőrszálhasogató pontossággal kidolgozva a figyelmet a főbb részletektől elvonják, s a kép összhatását rontják.

A tárgyak situatioja a valóságban olyan, hogy szomszédos tárgyak között a *megvilágosítási contrastból* kimagyarázható meg lehetős éles *határvonalak* látszanak. A míg a festő a rendelkezésére álló festékek segítségével a tárgyak közti különbséget a megvilágosításban objectiv pontossággal tudja visszaadni, addig amá contrastok és a megfelelő határvonalak a képen is mintegy önmaguktól, a festő minden különös hozzájárulása nélkül is előállanak; de mihelyt a festő az említett megvilágítási különbségeket a valódiaknál csak sokkal kisebb mérvben tüntetheti fel, a mint ez — mint alább részletezve lesz — igen gyakran előfordul: akkor a határcontrastok sem fognak előtűnni s a képen a tárgyak elmosódva mennek át egymásba; ezt a bibát is sokszor észlelhetjük oly képeken, melyeknek alkotói szorosán ragaszkodnak azon elvhez, hogy a természetben élesebb határvonalak nincsenek. A hiba javítása csak a hiányzó határvonalak *kirajzolása* által lehetséges, a mint azt a legjelesebb mesterek művein láthatjuk.

*

Látóérzékünk észrevételei sohasem congruensek, teljesen megfelelők azon tárgy visualis jellegeinek, mely azokat fölkelte. Ennek oka az, hogy mi, mondhatni, minden elképzelhető látóérzéki benyomást több ízben mindig más és más viszonyok közt,

más öntudattartalom mellett éltünk át, úgy hogy ama érzéki benyomásnak mindig más és más eleme léphetett előtérbe, más eleme került el figyelmünket. Ha most egy konkrét esetben valamely tárgyat megpillantunk, úgy megjelenik annak emlékképe és mi a tárgyat felismerjük. Csakhogy ebben az emlékképben főleg azon elemek lépnek előtérbe, melyek az éppen egyidejűleg jelenlévő öntudattartalom egyéb képzetei közé az asszociáció alapján leginkább beleilleszthetők; és lehetséges, hogy az emlékkép ezen kiváló elemei a konkrét érzéki benyomásban nincsenek is meg, de mi azokat éppen az egyidejű öntudattartalomhoz való *asszociatív viszonyuknál* fogva az érzéki benyomáshoz mintegy hozzákapcsoljuk, vagyis «látunk» a tárgyon olyan visualis tulajdonságokat, melyek tulajdonkép azon nincsenek. Mint ilyen pozitív, úgy lehetséges egy negatív correctió is a látóérzéki benyomásra, vagyis nem látjuk a tárgy azon tulajdonait, melyek az éppen jelenlévő öntudattartalommal asszociatív kapcsolatban még sohasem voltak. A látóérzéki benyomásba tehát mintegy hamis elemek vannak és pedig oly szorosan bekapcsolva, hogy azoktól megszabadulni nem tudunk. A festészetben ez igen fontos körülmény. Ha valamely tárgyat lerajzolunk, akkor sohasem rajzoljuk le azt úgy, a mint előtünk áll, hanem mindig az asszociatív correctió alapján a hozzácsatolt elemekkel vagy hiányokkal. Például szolgálhat erre a gyermekek rajzolása. Ebben, a kézmozgások bizonytalanságából származó hibáktól eltekintve, mindig találunk épp ilyen asszociatív hibákat. Sokszor láthatjuk, hogy a gyermek egy emberi arcot lerajzol, arczélben, de *két szemmel* azért, mert ő ugyan gyakran láthatott emberi arcot arczélben, de ezen érzéki benyomáshoz a nem látszó szem képzetét mindig hozzákapcsolta és pedig azon okból, hogy az ő képzeletvilágában a *két* szem, az emberi arc e kiválóan jellegzetes része, aránylag igen sok irányban van már asszociálva. Szerző gyermekkorából említ egy esetet, melyben egy társa egyszer lerajzolt egy templomot (kivülről) s aztán belerajzolta — két ablak közötti üres helyen — a papot is. Wundt is említ egy gyermeket, a ki szülővárosa piacát úgy rajzolta le, hogy egy üresen hagyott tér körül radiál irányban lerajzolta az egyes házakat, midőn aztán egy-egy ház egészen fel volt fordítva s a tetejére állítva, a mit azonban a gyermek sokkal csekélyebb fontosságúnak tartott, mint azt, hogy a házaknak a piac *körül* kell állaniok.

Ugyanezen hibákat látjuk az *assyri és egyiptomi* reliefeken és más régi cultur-népek hátramaradt e nemű művein.

A kezdő rajzoló vagy festő ezer meg ezer hibát követ el a perspectiv kidolgozásban és pedig csak azért, mert látásképzetei nem izoláltak és függetlenek öntudattartalma többi elemeitől. A műkedvelő, ki egy téli tájat rajzol le, óvakodni fog attól, hogy a hóval beborított felületeken árnyékos helyeket is feltüntessen, — pedig ilyenek a valóságban tényleg vannak, — mert nem tud megszabadulni attól a gondolatától, hogy a hónak okvetetlenül fehérnek kell lennie. Szerző egy igen művelt egyénnel nem tudta elhitetni, hogy egy téli napon az egyöntetűen beborított «szürke» égbolt még mindig *intensívebb világossággal* bír, mint a hóval borított felületek vagy egy fehér papírlap. Pedig erről könnyen meggyőződhetünk, ha egy fekete csövön keresztül nézzük az összehasonlítható felületeket, úgy hogy egyidejűleg egyéb tárgyat ne lássunk. Ezen esetekben ismét a megvilágítási viszonyok vannak subjective corrigálva.

Néha még a gyakorlott művész sem tud megszabadulni attól, hogy a tárgyakat ne tapasztalatai alapján rajzolja le, hanem úgy, a mint azok egy adott pillanatban előtte állanak, vagy állnának. Ő is subjective corrigálja a perspectiv, a megvilágítási és színezési viszonyokat.

Ezenkívül azonban a festő még abba a nagy nehézségbe is ütközik, hogy a legtöbb esetben már a rendelkezésére álló eszközök nem elégségesek a valóságban előforduló megvilágítási fokozatok helyes feltüntetésére, de egyúttal éppen itt jön segítségére egyfelől a contrasthatás, másfelől az associativ correctio.

A contrasthatás és az associativ correctio egymással szemben is állhatnak. Ha két egyenlően szürke papírlapot úgy mutatunk meg valakinek, a ki azokat azelőtt még nem látta, hogy az egyiket kék, a másikat vörös alapra helyezzük, úgy a néző a két lapot egészen különböző színűeknek ítéli; ez a contrast hatása. De ha a néző a papírlapokat fölemelve, meggyőződött arról, hogy azok egyenlő szürkék, akkor a visszahelyezés után már a subjectiv különbség csekélyebb lesz, sok esetben pedig egészen el is marad, úgy hogy a néző a két különböző színű alapra visszahelyezett papírlapokat egyenlő színűeknek látja: ez az associativ correctio, mely a fentemlített contrastot mintegy ellensúlyozza. S különösen éppen a gazdag, intensiv visualis képzetkörrel ren-

delkező festő van leginkább azon helyzetben, hogy ily contrast-hatásokat emlékképei, tapasztalatai segítségével ellensúlyozzon; ennek következtében ő a tárgyakat nem azon színben, megvilágításban látja, a mivel azok az egymással képezett szín- és megvilágítási contrastok miatt más ember előtt feltűnnek, hanem úgy, mintha azok minden contrast nélküli, indifferens környezetben lennének. Ezen az alapon, mintegy az indifferens környezetre visszavezetve, fogja művén is az egyes részletek megvilágítását, színét feltüntetni, a mikor aztán ezek ugyanazon szín- és világossági contrastokat fogják egymással képezni, mint a valóságban. A színezési viszonyokat illetőleg ez valóban meg is történik, a mennyiben a festő rendelkezésére álló színek változatosság tekintetében nem maradnak el a természetben előfordulók mögött. Ellenben a megvilágítási viszonyok feltüntetésénél a festő — mint már említve volt — csak igen szűk korlátok közt mozoghat azért, mert a rendelkezésére álló eszközök nem elégségesek arra, hogy azokkal minden a valóságban előforduló megvilágítási fokot elérhessen. A legjobb minőségű fekete festék is még mindig jelentékeny mennyiségű fényt ver vissza, s a legjobb fehér festék is még messze elmarad a természetben előforduló fényintenzitások mögött. E két, a festőnek még rendelkezésére álló extrem értékek között a fényintenzitást illetőleg a viszony olyan, mint 1 : 66.

Ehhez járul még az is, hogy míg egy festményen minden részlet csak egy és ugyanazon megvilágításban részesül; a természetben egy már önmagában is sötét tárgy árnyékban, mellette egy fehér tárgy erős megvilágításban lehet, a mi a különbségeket még nagyobbakká teszi.

A festményen tehát az egyes részletek világossága közötti különbség kisebb, a különbségből származó contrast halványabb, mint a valóságban. Azonban a festő emelheti a contrastot azáltal, hogy pl. igen világos részleteket sötét szegéllyel vesz körül, vagy fordítva; e szegély, mely a valóságban nincs meg, a szemlélő részéről mint contrastthatás fog feltűnni és az általa elválasztott részletek megvilágítási különbségét subjective emeli. Ezenkívül tudjuk, hogy ugyanoly erős contrastthatás lép fel fényintenzitásukra nézve egymáshoz közelebb álló felületek közt, ha azok nagyobbak, mint a nagyobb különbségű, de kisebb felületű tárgyak közt; ez ismét módot nyújt a festőnek arra, hogy a halvány contrastokat emelje. Mindezekhez hozzájárul a nézőben végbemenő associatív

correctió, mely — a színezés és a perspectiv viszonyok helyessége mellett — a már meglevő világossági contrasthatást subjective emeli, úgy hogy az végre egészen a valóságban előforduló fokra emelkedik. Mindeme tényezők felhasználása mellett is van azonban határ, melyen túl a festő a világossági viszonyok feltüntetésében már tehetetlenné lesz. Így pl. oly képeken, melyeken valamely fényforrás és az ezáltal megvilágított tárgyak vannak ábrázolva, a legtöbb esetben a fényforrás maga (gyertyaláng, fáklya stb.), igen halvány, úgy néz ki, mintha sárga papirból volna kivágva, míg ellenben a tárgyak megvilágítása e fényforrás által igen sikerült lehet. Ily esetben tehát legjobb, ha a világító fényforrás képét valamely más részlet elfedi a néző szeme előtt, a mikor aztán a néző fényforrásnak csak hatását látja a kép többi részletein. Még hatásosabb az ily kép akkor, ha a fényforrás eltakarása mintegy észszerűen történik, mert akkor még az eltakaráshoz fűződő reflexiók is correctió-elemeket szolgáltathatnak a kép által keltett érzéki benyomásba. Ez történik pl. Rembrandt-nak «Jézus temetése» című festményénél, melyen a sírt bevilágító lángot egy kéz elfedi, olyanformán, mintha a léghúzamtól védené.

A «fénylő» részletek feltüntetése a képeken azáltal sikerül, hogy a művész ily helyeken nagy megvilágítási contrastokat idéz elő aránylag kicsiny területen. Monocularis nézésnél, mozdulatlan szem mellett csakugyan fénylőknek látjuk az olyan tárgyakat, melyeken különbözően megvilágított, aránylag apró felületek váltakoznak. (Feltéve természetesen, hogy a világosabb és sötétebb részletek fekvése egy valósággal fénylő tárgy megfelelő részletével megegyezik.) De mihelyt fejünket ide-oda mozgatjuk, a mint azt éppen a fénylés megítélésénél szoktuk tenni, vagy ha két szemmel nézünk, akkor azonnal meg tudjuk különböztetni a festett és a valódi fénylést. A fénylés érzete a festőre nézve épp azért a leghozzáférhetlenebb, s legfőkép csakis az associativ correctióra alapítható.

Mindezekből látható, hogy a contrasthatások a festészetben milyen fontosak. Látóérzékünk a legfinomabb érzékenységgel bír minden más érzékünk között, épp ezen érzékenysége folytán fárasztó reá nézve az egyhangúság.

Hátra van még a contrast szerepe a színek összeállításánál, mely önmagában is képes bizonyos aesthetikus érzeteket fölkeltetni. Ide tartozik a színek összeállítása az építészetben, a kelme-iparban,

a különböző mozaik-munkában, első sorban pedig ruházatunkban, lakásainkban s általában környezetünkben. Szerző eddig tett tapasztalatai alapján azon eredményre jutott, hogy a kiegészítő színek, valamint hasonló tonussal bíró, de különbözően *telített* vagy különböző *világosságú* színek egymással kellemes aesthetikus érzeteket keltenek. Tehát itt is tulajdonképen az egymással *contrastot adó* színek csoportosulása az általános aesthetikus törvény. Részletesebb szabályaink azonban e színek összeválogatására nézve még nincsenek és pedig azért, mert úgy egy-, mint többszínű felületek aesthetikus hatásának megítélésénél, valamint azok előállításánál is csak magát a szint szokták tekintetbe venni, ellenben a szinteltséget, a megvilágítást (s más contrasttényezőket) figyelmen kívül hagyják, melyek pedig az aesthetikus hatásban szintén részt vesznek. Az ezek által előidézett contrastok egymással a legkülönbözőbb combinatióban léphetnek fel, mindig más és más aesthetikus érzetet keltve. Lehet pl. mindenik contrast egyenlően erős, vagy pedig egyik túlnyomó a többiek felett, vagy csak kizárólag van jelen egy, a többi hiányzik. Ezenkívül a színes felületek nagyságának egymáshoz való viszonya szintén végtelen változatoságot enged meg a contrastokban. Épp ezért, az a szabály, hogy bizonyos színek nem férnek össze, csak azon módosítással fogadható el, hogy e színek csoportosításában ne csak a szín-contrast, hanem a többi contrastok is hiányozzanak.

Bármely két szint összekapcsolhatunk úgy, hogy azok kellemes aesthetikai érzetet költsenek. A harmonia foka lehet aztán nagyobb vagy kisebb épp úgy, mint azt a hangoknál tapasztaljuk. A színes felületek relativ nagysága szintén a legkülönbözőbb befolyást gyakorolhatja a színharmoniaára, sőt nemcsak a relativ, egymáshoz viszonyított, hanem az abszolút kiterjedéssel is változik az; azért pl. valamely színcsoportosítás egy kicsiben elkészített mintán egészen más benyomást tehet, mint a megfelelőleg kiállított művön. Ennek oka abban rejlik, hogy a kicsiny minta környezetével szemben más contrastviszonyban van, mint maga az utána kidolgozott mű, mely a látótérnek sokkal nagyobb részét foglalja el. Sőt egyetlen színes felület kiterjedésével is változik annak aesthetikai hatása; így pl. nagyobb felületeken a közepes (zöld) és erős (kék, ibolya) törésű, kevésbé élénk, míg apróbb tárgyakon a kisebb törésű, nagyobb hullámhosszal bíró élénk színeket kedveljük (piros, sárga), azért inkább szeretjük zöld, kék,

vagy viola alapon a sárga vagy vörös diszitést, mint megfordítva. Feltűnő, hogy épp e viszonyt találjuk meg a szabad természetben is, mely a tiszta, telített sárga és vörös színnel szintén takarékosan bánik.

Arra a kérdésre: vajjon egy harmadik szín hozzácsatlakozása két szín összehatásához, a váltakozatoknak milyen sorát fogja felidézni a contrasttényezők combinációja alapján, ez idő szerint sem az aesthetika, sem a látás psychológiája nem adhat kielégítő választ.

Rosenberger Mór.

* * *

Kun Sámuel: A positivizmus mint vallásrendszer.

Comte második philosophiai korszakának gondolatai főleg a következő három munkában vannak letéve: *Système de politique positive* (1851—1854.), *Catéchisme positiviste* (1852.) és *Synthèse subjective*. Kun Sámuel a második könyvet, a «Catéchisme positiviste»-t aknáztta ki és használta leginkább tanulmányának megírására. E Catéchisme-t Comte azért írta, hogy a *Système de politique positive*-ban foglalt tanait a nép között terjeszse. E könyvecske mai napság is «symbolikus könyve» a positivizmus vallásos, orthodox irányának és angolra is lefordították.

Miként első phasisának főmunkája, a «*Cours de philosophie positive*», a tudományt philosophiaivá teszi, akként változtatja át a *Système de politique positive* a philosophiát vallássá. A vallásos mozzanatnak e kidomborodása azonban korántsem jelenti azt, mintha Comte élete utolsó szakában valamely kinyilatkoztatott vallás hívévé lett volna, vagy hogy valamely, *mysteriumokon* alapuló vallást szervezett volna, a többi vallásalapítók mintájára. A positiv vallás alatt egészen más fogalmakat kell érteni, mint minőket a köztudat és a különböző egyházak hívei e szóval összekapcsolnak. Comte szerint a religió először is az egyes lényt, illetőleg az azt constituáló ösztönöket és képességeket fűzi egységes egészbe; másodsor az egyedeket egy nagy közösségbe, azaz egyházba foglalja. Ismertető jellege, hogy az emberi lét teljes harmoniáját szüli, még pedig úgy az egyénét, mint az összeségét, midőn ezek alkotórészei megfelelő coordinatiót nyernek; szóval a

vallás az egyedi és a collectiv létnek tökéletes harmoniája. A religió tehát a positivizmus szerint a léleknek (értvén ez alatt az értelmi és morális funktiók összeségét) olyanemű consensusa, a minő a testre nézve az egészség. Sőt tovább menve, a religió már mintegy föltételezi az utóbbit, ama szoros kapocs alapján, mely a testi és erkölcsi lét között van. Innen van — mondja Comte — hogy pl. a régi theokrátiákban minden hygienikus szabály vallási törvényen alapult. A test ügyeinek alárendelése meglazult a későbbi vallási rendszerekben, de világos, hogy ez abnormis állapot s a Comte-től czélzott végleges religió hivatása ezt orvosolni.

Az emberiség fejlődésének első szakáiban a vallás a positivizmus szerint legelőbb az inspiratió, majd a revelatió alakjában érvényesült, végre a positivizmusban a demonstratió tárgyát alkotja és hivatva van egyaránt kielégíteni az érzelmet, a képzelőerőt és az értelmet; míg az előző stádiumokban a vallás ezeknek mindig csak egyikét elégité ki. A positivizmus vallása ezeken kívül még a tevékenységet is felöleli, melyet a vallás előző fejlődési fokai egészen szem elől tévesztettek.

A jelzett harmoniát, az ember egyéni és collectiv egységét, a positiv vallás akként létesíti és szilárdítja meg, hogy egyrészt az ember belsejét a szeretet (bonté, amour) által egységesíti és az egyéni léteit így *szabályozza*; ösztöneinket e hajlam alá csoportosítja s ezáltal az egoismust alárendeli az altruizmusnak és a különböző egyedeket *egybegyűjti*. Másrészt az embert a «hit» útján a külvilággal *összefűzi*, a mennyiben conceptióinkat, fogalmainkat egy fölünk független rend alapján csoportosítja és az embert egy rajta kívül levő hatalomnak alárendeli, olyannak t. i., melynek ellenállhatatlan felsőbbisége iránt legcsekélyebb kétség se merülhessen fel s ez a külvilág. E külső hatalom túlsúlya alá kell rendelnie magát az embernek és ez alárendelésben találja Comte a «hit» lényegét.

A teljes harmoniára, melyet religiónak nevezünk, két egyformán lényeges feltétel folytonos egymásra hatása szükséges tehát, ezek a *hit* és a *szeretet*. A szeretet érzelme a morális egységet eszközli, mely azon percztől fogva jön létre, mihelyt a szeretet hatja át a lelket és az ember egoista hajlamait alárendeli sympathikus ösztöneinek. A «hit» az embert a megismert természet rendjének veti alá, megteremti az értelmi egységet, vagyis összes conceptióinknak egyöntetű voltát.

Az emberiségnek a positivizmust előkészítő stádiumaiban a lelkeken bizonyos képzeleti lények uralkodtak, a miknek valóságos reális lételt tulajdonítottak. Az emberek összesége azonban nem hitt ugyanazon bizonyos subjectiv lényekben, ellenkezőleg az emberiség egy része mindig elvetette és nevétségnek találta a másik rész hitét, de annál jobban ragaszkodott a magáéhoz. A positivizmus vallása a subjectiv lények helyett az objectiv világnak rendeli alá a subjectiv conceptiókat a végből, hogy belső, észbeli operatióink képesek legyenek elég hű képét nyújtani a külvilágnak.

A positiv religió tehát úgy az észre, mint a szivre vonatkozóan, értelmi és morális részre oszlik, és az érzelem, nemkülönben az ész szerepeltetése által megalkotja az emberi egységet, a collectivet épp úgy, mint az egyénit, és az egység szabályozza azután az egyéni és collectiv emberi tevékenységet.

Kun Sámuel bemutatja Comte-nak e vallás alkotó részeire, a *hit- és szeretetre* vonatkozó gondolatait, a hit, szeretet és cselekedet egymáshoz való viszonyát e jelmondatban: *Cselekedjünk szeretetből s gondolkodjunk, hogy cselekedhessünk* («Penser par affection et penser pour agir») és e mondatban: *A nagy gondolatok szivből fakadnak*. Bemutatja a positivizmus szent formuláját: *A szeretetet mint elv, a rend mint alap és a haladás mint cél*. («L'amour pour principe, l'ordre pour base, le progrès pour but.») Vázolja nagy, de szembeszökő vonásokban a positivizmus dogmáját és ennek központját, az *Emberiség* eszméjét. Előterjeszti Comte-nak az Emberiségről, e *Nagy-Lényről* (Grand Être) szóló gondolatait és azon tényezőket, melyek Comte szerint az Emberiséget alkotják, mik közé Comte a halottakat és a felsőbbrendű állatokat is fölveszi. Különösen kidomborítja szerző Comte halhatatlansági eszméjét, mely alatt Comte azt érti, hogy az egyedek tettei, szolgálatai az utódokra átszálló eredményekben fenmaradnak és a jelen, nemkülönben a jövő nemzedéket befolyásolják. («A holtak folyvást és mindig fokozottabb mértékben kormányozzák az élőket.»)

Vége részletesen tárgyalja a positiv vallás dogmáját, vagyis azon physikai, értelmi és erkölcsi törvényeket, melyek a külső rendre, a cosmológiára és az emberi rendre vonatkoznak és melyek azon következtetésre vezetnek, hogy az emberi egység ez elvben nyer kifejezést: *Másokért élni*. (Vivre pour autrui; szerzőnk szerint: *Másoknak élni*.) Fejtegeti a positiv *cultust*, mely-

nek célja az, hogy a jelzett elvnek megfelelő érzelmeket fejlessze. Tárgyalja a pozitív *életrendet*, a *régime*-t és e pozitív társadalmi rendnek tényezőit. E tárgyalásaihoz mellékeli az abstract tudományok táblázatát, a Comte-tól javított Gall-féle agytheoriáról szóló, továbbá az Emberiség abstract cultusát feltüntető táblázatokat, végül a híres pozitív naptárt.

Mindezt vonzó modorban, érthetően adja elő; kár azonban, hogy sok oly dolgot nélkülözünk e tanulmányban, melyek a positivizmus vallását jobban felvilágosították volna. Igaz ugyan, hogy e dolgok elhagyásával is kimerítő, objectiv képet nyerünk a positivizmus vallási rendszeréről, de másrészt tagadni nem lehet, hogy a magyar közönség mindenesetre jobban megérti Comte rendszerének e második phasisát, ha azon tényezőket föltárja szerzőnk, melyek folytán Comte rendszere vallássá alakult és melyek között bizonyára nem a legutolsó tényező azon platonikus szerelem, melyel Comte élte hanyatló korában Clotilde de Vaux iránt viseltetett. Ha szerző előadja, hogy mily viszonyban van Comte pozitív vallása rendszerének első időszakához; ha saját véleményének előadásával is hozzájárul e viszony sokat vitatott kérdésének tisztázásához; ha előadja, hogy maga Comte hogyan és mily úton akarta megvalósítani tényleg eszméit és ha a most létező pozitív társaságokról is megemlékezik néhány szóval, mindezeket a magyar olvasó közönség bizonyára a legnagyobb érdeklődéssel hallgatta volna.

E megjegyzésünk azonban nem akar gáncs lenni, hanem csakis sajnálkozásunk kifejezése, hogy szerzőnk az érdekes dolgokból többet nem adott. Egyébként szívesen constatáljuk, hogy így is derekasan szolgálja philosophiai irodalmunkat. Mi nem akarunk és e helyen nem is lehet célunk itéletet mondani Comte positivizmusáról és vallási rendszeréről, csak arról lehet szólanunk, vajjon szerzőnk hüen, objective, érthetően, tisztán, magyarosan és kimerítően adta-e elő Comte-nak idevonatkozó gondolatait? Mind ezen kérdésre csak igennel felelhetünk, és a kik munkáját elolvassák, azok ellenállhatatlan vágyat fognak érezni arra, hogy Comte philosophiájával részletesebben megismerkedhessenek.

Megemlítjük végül, hogy Comte rendszerének műszavait és rövid jelmondatait talpraesett magyarsággal adta vissza, mi a munkának nem csekély érdeme.

Buday József.

* * *

Melegh Gyula. A lélektan és gondolkozástan vázlata. (Budapest, 1891.)

Philosophiai tankönyv írása bizonyára a nehezebb feladatok közé tartozik. A szerzőnek különös tapintattal kell keresnie azokat az érintkezési pontokat, melyekhez a tanulónak gondolat-s érzelmvilágában a philosophiai elvont fogalmait fűzheti; ezeknek a fogalmaknak fokozatos kifejtésében egész didaktikai művészetére lesz szükség; ehhez hozzá járul, hogy a philosophia nem oly kész, egységes megállapodott tudomány, mely a didaktikai művészet kifejtését megkönnyíti. E szempontból szükséges lesz, hogy a szerző egy kész, befejezett philosophiai rendszerre támaszkodjék, mely előadásának belső szilárd rendét biztosítja. Mindezekből világos, hogy egy philosophiai középiskolai tankönyvnek nagy szabadságot engedhetünk az anyag megválasztásában, hacsak ezt az anyagot közérthetően, belsőleg rendezve, a tanuló egyéb tanulmányaival összhangban tudja előadni.

Melegh Gyula könyve, fájdalom, semmiféle szempontból nem felel meg a kívánalmaknak. Alig tudok róla egyéb jót mondani, mint hogy elég jó, folyékony nyelven van írva. De még ez sem jelenti, hogy stilusa tankönyvszerű. Ellenkezőleg, nem elég szabatos, nem elég világos; nagyon abstract, nem közvetíti a gondolatot iskolai módon; bőbeszédű a hol nem szükséges, szavakban fukar, a hol beszélni kellene. Ennél még nagyobb baj, hogy valóságos bábeli zürzavart találunk, ha a könyv belső rendjét kutatjuk. A legnagyobb baj azonban az, hogy a didaktikai művészetnek teljes hijjával van; nem tud magyarázni; nem nyugszik a tárgy teljes ismeretén; még kevésbé tudja értékesíteni a rokon tudományokat, a melyeket a szerző nem ismer; tehát hemzseg a tárgyi hibáktól, melyek közt valóságos csodabogarakat találunk. A szerző nem rendelkezik a philosophiai műveltség ama mértékével, hogy efféle tankönyvet írhasson. Alig van lapja a könyvnek, a hol a legliberálisabb bíráló, ki a csekélysegekre ügyet sem vet, nem találna számos példát az előbb említett fogyatkozásoknak valamelyikére. Nem is érdemes a mű rendszerével, gondolatmenetével foglalkozni; még ha ez tökéletes volna is — távolról sem az — a részletes gyarlóságok teljesen lehetetlenné tennék, hogy e könyvet a tanítás szolgálatában értékesítsék. Csak néhány bizonyító példát hozok fel.

Már az első mondata a könyvnek nem igaz: „Azt a munkálkodást, melylyel arra törekszünk, hogy ismereteink tiszták és világosak legyenek, *bölcselkedésnek* nevezzük.“ (5. l.) Ez nem áll, mert az ismeretek tisztaságára s világosságára minden tudomány törekszik; ez nem a philosophia sajátos feladata. A szerző tényleg sehoh, semmivel sem mutatja meg a tanulónak, hogy a többi tudományok mellett mi szükség van a philosophiára. Az egész általános bevezetés különben oly alantás színvonalon áll, hogy az egyes hibák kikeresése haszontalan munka volna.

A lélektani rész bevezetése még ennél is gyöngébb. Beosztja a lélektant elméleti s tapasztalati lélektanra. Erről az utóbbiról egész helyesen azt mondja, hogy a természettudományokhoz áll közelebb, de ezt a tételt azután így szorítja meg:

„Mint hogy pedig a tapasztalati lélektan a természettudományok tanulmányozó eljárását, a bonczolást és kísérletezést nem használhatja, mert a lélekben ugyanazon hatásnak más-más az eredménye, pl. a szigorúság, némelyekben engedelmességet, másokban daczot szül: nem tartható természettudománynak.“

Ennél furcsább megokolást rég olvastam. A lélektan azért nem bonczolhat s kísérletezhet, mert a lélekben ugyanazon hatásnak más-más az eredménye. Hát a külső természetben nincs-e azon egy erőnek más-más tárgyakra más hatása? Azután miféle kifejezés ez: a hatásnak van eredménye? Végre a természeti tudományok „tanulmányozó eljárása“ nemcsak bonczolásban s kísérletezésben áll. A tapasztalati lélektan bizony nem egyéb, mint sajátos módszerű természettudomány. De ha csak a hibásabb magyarázatokat illetén módon akarnók elemezni, egy háromszor akkora könyvet kellene írunk, mint a Meleghe.

A physiologiában, melynek ismerete nélkül modern psychológiát lehetetlen írni, a szerző úgy látszik egészen járatlan. A mit a szerves testről mond (14. 15. l.) egészen primitív. Hogy lelki tulajdonságok nem szállanak át apáról fiúra, azzal bizonyítja, hogy pl. költőnek atyja nem költő (14. l.) Szó nélkül idézem az ilyeneket. Ez az életerő az anyagereje (egy szóban!), melynek sajátos munkásságánál fogva némelyek a fának is lelket szoktak tulajdonítani. 15. l. „Ha a test gyorsan fejlődik, gyorsabban fejlődhetik a lélek“ 15. l. „A lélek meggyőződése, hite betegséget s viszont gyógyulást okoz.“ (Igy minden további

magyarázat nélkül). Ez mind egy lapon van. Az idegekről a szerzőnek igen különös fogalmai vannak. Először mindig csak idegekről szól, ezen úgy látszik agyvelőt is ért. Azután ilyeneket mond: „a lélek minden munkássága az idegek mozgásával jár“, mit ért a szerző mozgáson, nem mondja meg: „Az idegek munkássága — úgymond — nem lehet se gépies, se vegyészeti; nem lehet elfogadni azt a fölvételt sem, mintha valamely idegszesz futna végig rajtuk, *mint a villám a telegráf drótján*. Az idegeknek sajátzerű képességek, erejük van e munkásság megtételére. Az idegeknek e sajátzerű munkásságát *erőbelinek* mondjuk.“ (31). Mi az erőbeli? Ez az egész passus a physiologiai ismeretek legprimitívebb fokára vall. Egy helyen azt mondja: Az újabb kutatások felfedezték azt, hogy a szenvedélyes emberben az agyvelő hibás; *vagy lágyabb, vagy keményebb, mint kellene*. (68. l.) Hol vannak ezek az újabb kutatások? A ki ilyet mond, nincsen kvalifikálva tankönyv írására.

Az idegszálakról más helyen olvassuk: „Az ismerés a maga munkásságához leginkább az agy idegeit használja fel. Az észrevétel, gondolkozás, a képzelés, az emlékezés mind az idegszálak segítségével történik. Sőt úgy látszik, mintha egyedül az idegszálak sajátos mozgásainak eredményei volnának. Ugy látszik, hogy *az emlékezés idegszállai fel vannak fedezve az agynak hátsó baloldali szögletében*. (48. l.) Már az is elég absurdum s valótlanság. De a mi hozzá jön, mégis meghalad minden eddigit. Azt mondja: „Ha az idegek mozgásaitól függ minden ismerés, tudás, akkor nem volna szükség a tanulásra, mert *akkor az ismereteket az idegszálak mozgásának birtokában kell tartania*. És kérhetjük, miképen lehet megtanítani az idegszálakat, hogy így mozogjanak? és ha egyszer tanítani kell az idegeket, következik, hogy az ismeret az idegszálakon kívül van és nem azoknak a mozgásában.“ Ez teljesen érthetetlen.

A szerző psychológiája nem sokkal erősebb mint physiológiája.

Egy ismeretes s érdekes esetről, hogy a vakok, kik később visszanyerik látásukat, mikép tanulnak meg látni, így beszél: „Azok a vakok, kik már felnőtt korukban nyerték vissza szemök látóképességét, eleintén nem tudják a tárgyakat megkülönböztetni, *csak később a gondolkozás útján*.“ 27. l. Milyen érdekesen lehet e példán az érzékek működését magyarázni. Erről a szerző úgy látszik, mit sem tud.

A szerző pszichológiai terminológiájára csak egy példát hozunk fel: „Az így származott gondolati képeket, képzeteket nevezik szorosabb értelemben *elvont* (abstract) *fogalmaknak*, helyesebben *eszméknek*, *elveknek*. 33. l. Ez neki mind mindegy!

Még néhány mondását idezzük: A forró éghajlat alatt az izgatott idegek tüzesebbé (sic) teszik a képzelést, míg a hideg éghajlat szelidebbé! 36. l. „Az emlékezés az a cselekvősége az elmének, mely által a már egyszer megszerzett képzeteket megtartja, *vagy* ha azok egy ideig feledésbe mentek, visszaidézi.“ 43. Vagy? Nem vagy, hanem és? Ha egy ideig feledésbe mentek? Ha nem mentek feledésbe, akkor nem kellene vissza idézni. A legszebb azonban az, hogy hiányzik az emlékezés leglényegesebb jegye, t. i. hogy a visszaidézett képzetekre, mint már megvoltakra, kell ráismernünk. Ilyen tárgyi hibáktól különben hemzseg a könyv.

Az érzelmekről szóló rész valamivel jobb. De itt is milyenek vannak! A szerző pl. a divatot az önzéshez sorolja. „Ide sorolhatjuk a divatot is, mely által *külsőleg* igyekeznek megkülönböztetni magokat másoktól az emberek.“ 54. l.

A mit az alvásszerű állapotokról mond, a babonákban való hitet terjesztheti. „Különösebb állapot a jóslás, látomás, melynek egyszerűbb alakja az *alvalátás*. Ez utóbbi oly dolog látása, melyet ébren nem láthatni; p. o. *a test belsejében meglátja a betegségét*. A jóslás pedig a jövő események megmondása.“ 81. l. Egy tiltó szava sincs a szerzőnek ezek ellen! Jellemzésül ide iktatom e szakasz befejezőszavait:

„Különös jóslásnak kell tekintenünk a bibliai prófétiákat, látomásokat. Ezek rendszeres, tudományos jövendölések, melyek a természet és a lélek tüneményein alapulnak. Mint a költő jósol: minden ország támasza s talpköve a tiszta erkölcs, mely ha megvész, Róma ledől s rabigába görnyed.“ 82. l.

Ép oly gyarló a logikai rész. Megfoghatatlan előttünk, miféle forrásokból merített a szerző. Beosztása, tárgyalása, előadása majdnem mindenütt ellenkezik mind a régi formális, mind a modern logikával. Hogy csak néhány dolgot említsek: analysis és synthesis, inductio, deductio neki teljesen azonos értelmű kifejezések! Képzeltetlen zürzavar uralkodik e részben. A mit a fogalomról mond badarság. (106. l.) Az ítélet definitiója egészen hamis. (110. l.) Még az oly egyszerű eljárást, minő az

ítéletek megfordítása, sem tudja kellően magyarázni. (118. l.) Alig találunk magyarázó példát, melyek nélkül középiskolai logika, de másféle is hasznavehetetlen. Ha már példát mond, az vagy hibás, vagy igen alantas fokon áll. A kör analistikus meghatározása szerinte: „ha valamely mozgó pont, valamely mozdulatlan pont körül folyton egyenlő távolságban mozog s halad mindig, míg kiinduló pontjához vissza nem tér, keletkezik a kör.“ Dehogy keletkezik! Elfelejtette hozzá tenni: azon egy síkban kell mozogni a pontnak. A syllogismusnál szellemes példája ez: A madár nem kő, a sas madár, a sas nem kő. Ezt a fiú tán syllogismus nélkül is tudta. Ilyenek után nem igen fogja respektálni a logikát!

A mit a felosztásról mond, egészen hamis. Még a felosztás alapjának fogalmát sem tudja magyarázni. Még nevezetesebb azonban az, hogy a syllogistikát maga a szerző nem érti. Azt mondja, hogy csak 10 modusból lehet következtetni, pedig minden elemi logikából megtanulhatja, hogy $4 + 4 + 6 + 5$ modus érvényes. (132. l.) Az okvetés szabályai közt ilyenek vannak: 3 szabály: az egyik előtétnek egyetemesnek kell lennie. 7. szabály: a két előtét egyszerre nem lehet részleges ítélet. (132. l.) Mi különbség van e két szabály közt. Az ellentétes bizonyításnál azt mondja, hogy ha különböző hypothesisek közt egyiket se tudjuk egyenes uton czáfolhatatlanná tenni, akkor *mindenik elméletnek a képtelenségét bizonyítjuk* s azt fogadjuk el helyesebb elmélet gyanánt, a melyiket kevésbé tudtuk képtelenné tenni. (139. l.) Ez ugyancsak képtelen beszéd.

Véleményem szerint a könyv nemcsak iskolai használatra teljesen alkalmatlan, hanem javítgatásokat se tűr meg, melyek esetleg elfogadhatóvá tehetnék. Mert elejétől végig rossz.

—X.—

Helyreigazítás.

Az Athenaeum *első* számában a 103. lapon «*physikai* folyamatok» helyett «*psychikai* folyamatok» olvasandó.